

Beerthuisen-van Kooten, Ada (eindred.). *Montfoort. Geschiedenis van een kleine Utrechtse stad, 1670-1750*. Z. pl. 1988, Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen. (Stichts-Hollandse Bijdragen, 19). 336 p., talr. ill.

Naast een proloog bevat dit boek, geschreven door een vijftal historici tijdens hun studie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, behalve hoofdstukken over de demografie, de economie en de armenzorg tevens hoofdstukken gewijd aan 'bestuur en politiek', aan 'kerkelijk leven' en aan 'dagelijks leven'. Die laatste scheiding mag wat merkwaardig worden genoemd, vooral omdat de auteurs niet de dagelijkse arbeid tot het dagelijks leven hebben gerekend maar veeleer zulke rites de passage als geboorte, huwelijk en sterven, en het in Montfoort aanwezige vermaak. Er is echter uitgebreid archiefonderzoek gedaan: behalve een groot aantal bestuurlijke en kerkelijke archieven werden even goed de DTB-registers, het rechterlijk en het notarieel archief geraadpleegd. Uit dat onderzoek is bovendien een aantrekkelijk geheel gesmeed. De anecdote wordt niet geschuwd, terwijl de gegevens, als het even kan, geplaatst worden in het licht van recent onderzoek. In de bibliografie komen wij zelfs de namen tegen van Ariès, Burke, Foucault en Vovelle. Toch ligt de waarde van dit boek eerder in de details die het aandraagt voor het Nederlandse onderzoek en dan vooral op demografisch en economisch terrein. Montfoort was een kleine stad: 864 inwoners rond 1675, 1167 rond 1750 en 1316 rond 1795. De belangrijkste economische sectoren, althans in de achttiende eeuw, waren naast de landbouw de touwslagerij en de knopendraaij. Opvallend is de afname van het aantal vrouwen onder de beroepsbevolking. Vormden zij in 1674 nog 25% van die bevolking, waarbij zij verschillende beroepen in handel en nijverheid uitoefenden, in 1749 bezat het merendeel van de vrouwen geen enkel beroep. Waren zij nog wel werkzaam, dan was dat in de marge, als spinster of als naaister.

Bij de behandeling van het kerkelijk leven moeten een paar kanttekeningen worden geplaatst. Zo is het irritant dat de auteurs steeds spreken over de 'protestantse' kerk, als zij de gereformeerde kerk bedoelen. Ook de conclusie dat de bevolking overwegend katholiek is geweest, omdat 'de protestanten', het aantal lidmaten van de gereformeerde kerk, slechts 15% uitmaakten van de bevolking, gaat mij te ver. Naast de lidmaten waren er immers ook nog de 'liefhebbers', zoals Van Deursen heeft laten zien: gelovigen die geen belijdenis hadden gedaan maar wel iedere zondag in de kerk verschenen. Het feit dat Montfoort door haar katholieke burggraven (in 1648 werd het burggraafschap aan de Staten van Utrecht verkocht) een sterk katholiek karakter heeft gekend, doet daar niets aan af. Ook wijst een regeling van het stadsbestuur hoe vaak en wanneer een organist op het orgel mag spelen niet op het bestaan van een katholieke eredienst, zoals de schrijvers menen. De katholieken zullen ongetwijfeld in het een of andere schuilkerkje hun bijeenkomsten hebben gehad. Maar ook in de gereformeerde kerk was orgelmuziek in het algemeen wel degelijk toegestaan, zij het meestal vóór en na de dienst. Wat niet was toegestaan, althans nog niet in 1608 toen de Montfoortse regeling werd getroffen, was het begeleiden van de gemeentezang. In het laatste hoofdstuk komen dan de gebruiken rond geboorte, huwelijk en sterven, en het volksvermaak ter sprake. Bij dit laatste wordt ter introductie Burkes *Popular Culture in Early Modern Europe* genoemd. Wat hierop volgt is echter niet meer dan een beschrijving van het Montfoortse vermaak. De door Burke en anderen op gang gebrachte discussie over elite- en volkscultuur is niet verwerkt. Integendeel, elders wordt kritiekloos gesproken over 'katholiek bijgeloof'. De botsing tussen het gereformeerde stadsbestuur en allerlei katholiek ritueel (in

1639 werd nog een sacramentsprocessie gehouden) had een betere analyse verdiend. Maar misschien is dat laatste wat teveel gevraagd van een boek dat slechts een korte periode in beeld heeft willen brengen, een boek dat bovendien niet alleen voor de vakgenoten maar ook voor een breder publiek is bestemd. Het zou al prachtig zijn, als zulke lokale studies vaker door studenten werden geschreven. – H.W. Roodenburg.

Beitl, Klaus (Hrsg.) *Methoden der Dokumentation zur Gegenwartsvolkskunde. Die Zeitung als Quelle*. Referate des 1. internationalen Symposions des Instituts für Gegenwartsvolkskunde der Österreichischen Akademie der Wissenschaften von 10. bis 11. Mai 1983 in Mattersburg. Wien 1988, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkskunde, 15). 223 p., enkele ill., 14 kr.; ÖS 252; ISBN 3-7001-0796-X.

Voor wie zich bezighoudt met de hedendaagse volkskunde is de krant een onmisbare bron. Het was dan ook een goede gedachte van het Institut für Gegenwartsvolkskunde van de Oostenrijkse Akademie van Wetenschappen om in 1983 bij gelegenheid van zijn tienjarig bestaan aan de waarde van deze bron een symposium te wijden. Een vijftiental sprekers, afkomstig uit Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en Noorwegen, hield voordrachten over het onderzoek naar een bepaald volkskundig thema aan de hand van kranteberichten en over de problemen van instituten en particulieren bij de opbouw en het bijhouden van een knipselarchief. Dit boek bevat de teksten van deze lezingen, voorafgegaan door een inleiding van Michael Martischnig over de verschillende rubrieken in een krant, de belangstelling daarvoor bij de lezers, en in het algemeen de mogelijkheden die kranteberichten en -foto's bieden voor volkskundig onderzoek. Alle sprekers waren het erover eens dat deze laatste bestaan. Meermalen werd erop gewezen dat verslagen in kranten kunnen attenderen op het ontstaan van nieuwe culturele vormen of een beeld kunnen geven van de geografische verspreiding van verschijnselen zoals feesten, moppen en moderne volksverhalen.

Er bestond echter ook overeenstemming over dat de krant als bron beperkingen heeft. De feitelijke berichtgeving en de commentaren geven slechts antwoord op een deel van de vragen die de onderzoeker zich stelt. Deze zal steeds aanvullend onderzoek moeten verrichten, in de vorm van interviews of veldwerk. Op deze wijze kan men ook een indruk verkrijgen van de functie die kranteberichten vervullen, zoals de amateur Herbert Wolf in een interessante bijdrage liet zien. Het was hem opgevallen dat na een aantal jaren het 'heksenverbranden' geen deel meer uitmaakte van een straatfeest in een stadje in Beieren. Van de organisatoren hoorde hij dat zij daarmee opgehouden waren, omdat de plaatselijke krant daarvan nooit melding had gemaakt. Op de redactie kwam hij er achter dat de krant dit deed op verzoek van de geestelijkheid, die 'heidense gebruiken' wilde tegengaan. De kerk had er bij de redactie eveneens op aangedrongen nabestaanden enkele door haar opgestelde rouwadvertenties als model voor te leggen. Daarmee hoopte de kerk publicatie van ongewenste formuleringen te voorkomen. Dat de krant zelf evenmin vrijuit ging bij de beïnvloeding van de publieke opinie, bleek uit de schijnbaar objectieve mededeling dat het 'vanouds gebruikelijk' was om nieuwjaarsadvertenties te plaatsen. Wolf stelde verder vast, dat de krant bij voorkeur van die evenementen verslag deed waarvoor eerder een advertentie was opgegeven. Hij vernam dat de redactie soms gedreigd werd met de opzegging van een groot aantal abonnementen, indien over gebeurtenissen uit het plaatselijke verenigingsleven niet in positieve zin bericht werd. Dergelijke verhoudingen zullen zich niet overal voordoen. Waar dat wel het geval is, zal het de nodige tact vereisen deze op het spoor te komen. Met zijn opmerkingen vestigde Wolf treffend de aandacht op mogelijke vertekeningen van de werkelijkheid, die kunnen ontstaan bij een onkritisch gebruik van de krant als bron. Daarnaast toonde hij aan, dat de aard van de berichtgeving over volkskundige verschijnselen op zichzelf inzicht kan verschaffen in plaatselijke machtsverhoudingen en patronen van maatschappelijk prestige. Daarmee wees hij op een nieuwe en mogelijk vruchtbare dimensie van het volkskundig onderzoek met behulp van kranten. – J. Helsloot.

Beukelaer, Hans de. *In naam van Oranje. Beeld van de oranjefeesten in de Achterhoek en de Liemers 1880 tot heden.* Doetinchem 1988, Staring Instituut. 125 p., talrijke ill.; f 25,-; ISBN 90-70845-21-0.

Het is een merkwaardig gegeven dat in Nederland in de volkskundige literatuur wel regelmatig aandacht wordt geschonken aan de geschiedenis en activiteiten van carnavalsverenigingen en schuttersgilden, maar dat voor oranjeverenigingen, die een toch minstens even prominente rol in het sociaal-culturele leven hebben vervuld en nog vervullen, veel minder belangstelling bestaat. Ook de oranjeverenigingen zelf treden minder dan de eerder genoemde verenigingen naar buiten in de vorm van gedenk- of jubileumboeken. Waarschijnlijk worden de eigen activiteiten als te vanzelfsprekend of te weinig opmerkelijk beschouwd. Misschien is er ook een verband te leggen met de overwegend protestants-christelijke signatuur van deze verenigingen, waarin een dergelijk uiterlijk vertoon misschien minder pas geeft. Het is te hopen dat oranjeverenigingen bereid zullen zijn om hun (oudere) archiefmateriaal onder te brengen in openbare archiefinstellingen, zodat onderzoekers daarvan in de toekomst gebruik kunnen maken.

Nog merendeels in particulier bezit zijnde archivalia van oranjeverenigingen, zoals notulenboeken, liggen voor een deel ten grondslag aan deze studie over oranjefeesten in de Achterhoek en Liemers. Daarnaast heeft de auteur gebruik gemaakt van mondelinge mededelingen, verslagen van feesten in de regionale en plaatselijke pers en van literatuur. Hij geeft een schets van de feestelijkheden die naar aanleiding van geboorten, huwelijken en jubilea in het koninklijk huis door comités en vanaf het begin van de twintigste eeuw ook door (christelijke) oranjeverenigingen in verschillende plaatsen werden georganiseerd. Hij plaatst deze feesten steeds tegen de achtergrond van het algemene politieke en maatschappelijke klimaat. In het bijzonder het proces van verzuiling en, vanaf de jaren zestig, van ontzuiling krijgen aandacht. De laatste jaren wordt de band met 'oranje' losser en krijgen de oranjefeesten meer het karakter van algemene jaarlijkse feesten voor de plaatselijke bevolking in september of oktober.

In dit boek, dat vooral een sfeertekening wil geven, heeft de auteur interessante gegevens bijeengebracht. Misschien kunnen in mogelijke vervolgstudies aspecten van de oranjefeesten worden uitgewerkt die hier wat onderbelicht moesten blijven, zoals de sociale achtergrond van de bestuursleden van verenigingen of de verschillen in de viering van oranjefeesten in overwegend protestantse of katholieke plaatsen. Ook zou het door G. Wildenbeest geschetste beeld van de ontwikkeling van oranjefeesten in de Achterhoek (zie VB 13,2 p. 325) aan de hand van nieuwe gegevens kunnen worden getoetst. Het tweede deel van het boek bestaat uit 140 foto's van Hannus Taken en Hans Boerrigter, die een fraaie impressie geven van oranjefeesten in het betreffende gebied in 1986 en 1987. – J. Helsloot.

Boer, Piet de, Ineke Strouken en Albert van der Zijden (samenst.). *Kermis. Een volksvermaak in de schijnwerpers.* – Themanummer Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen 5 nr. 2 (1988); 136 p., talrijke ill.; f 15,-; ISSN 0169-5614, ISBN 90-71840-03-4.

In haar inleiding op dit aan de kermis in Nederland gewijde themanummer wijst Ineke Strouken er terecht op dat naar dit verschijnsel nog betrekkelijk weinig onderzoek is gedaan en dat vele vragen onbeantwoord blijven. Met de publicatie van het boek over de Tilburgse kermis (zie VB 13,2 p. 295-296) en dat van G.H. Jansen (zie VB 15,1 p. 103) is daarin al enige verandering gekomen. Aan totstandkoming en opzet van deze twee boeken wordt in afzonderlijke artikelen aandacht besteed. Marja Keyser geeft een overzicht van de bronnen die de onderzoeker van de kermis ten dienste staan en pleit voor meer plaatselijk onderzoek.

Als voorbeelden daarvan zijn twee artikelen opgenomen over de kermissen van Utrecht en Amsterdam. Aan de hand van onder andere gemeenteraadsnotulen, notulen van de kerkeraad van de hervormde gemeente, politieverlagen, patentregisters en kranteberichten geeft een werkgroep van Utrechtse studenten een beeld van de kermissen in Utrecht vanaf het midden van de achttiende eeuw en van de pogingen die door verschillende groeperingen ondernomen zijn om de

kermis af te schaffen. Dit streven werd pas in 1919 met succes bekroond. Het doel van het onderzoek was het toetsen van de hypothese van Muchembled en Burke dat de elite zich na 1500 geleidelijk heeft teruggetrokken van de volkscultuur en zich heeft beijverd deze te veranderen of te doen verdwijnen. Door de betrekkelijk korte periode die kon worden onderzocht, in hoofdzaak de negentiende eeuw, was het niet mogelijk deze hypothese te bevestigen of te ontkennen. Uit het onderzoek is wel naar voren gekomen dat de maatschappelijke bovenlaag gedurende deze eeuw een ambivalente houding tegenover de kermis heeft aangenomen, en dat het vooral de middeleeuwen zijn geweest van wie het initiatief tot afschaffing is uitgegaan. Dat zij daarin in 1919 slaagden, schrijven de auteurs bij wijze van hypothese toe aan de uitbreiding van het kiesrecht in 1917. Daardoor kon in de raad een meerderheid gevormd worden ten gunste van de afschaffing.

Aan het artikel van Hans Martin Neven over de Amsterdamse kermis liggen de zogenaamde 'kermiswandelaars' ten grondslag. Deze geschriftjes van gemiddeld acht à zestien bladzijden verschenen in de eerste helft van de negentiende eeuw en gaven een voor de bovenlaag bestemde beschrijving en sfeertekening van de kermis. De auteurs daarvan beschouwden de kermis enerzijds als een geoorloofde gelegenheid voor het lagere volk, met name het dienstpersoneel, om eens uit de band te springen, anderzijds als een gelegenheid tot uitspanning ook voor het fatsoenlijke publiek. In de tweede helft van de negentiende eeuw verschijnen beschrijvingen van de kermis alleen nog in de kranten. De eerstgenoemde wijze van karakteriseren van de kermis is daarin verdwenen. De auteur stelt vast dat de bovenlaag in het algemeen niet afwijzend stond tegenover de kermis. Men nam daaraan deel, maar bezocht doorgaans andere gelegenheden (zoals toneelstukken) dan de lagere geplaatsten en bezocht de kermis bovendien op andere dagen.

Het nummer bevat verder artikelen over de huidige bestaansmogelijkheden van kermisbedrijven in Nederland en over verzamelaars van attributen van, of documentatie over, de kermissen, een interview met een jonge kermisexploitant en een door Piet de Boer samengestelde lijst met een honderddertigtal titels van publicaties over de kermis in Nederland en omliggende landen. – J. J. Helsloot.

Bringéus, Nils-Arvid e.a. (Hrsg.). *Wandel der Volkskultur in Europa. Festschrift für Günter Wiegelmann zum 60. Geburtstag*. Münster 1988, F. Copenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 60). 2 dln.; XX + 896 p., tahl. ill., krt. en tab.; ISBN 3-88547-309-7 en 3-88547-310-0.

Deze feestbundel bevat 56 artikelen en een bibliografie (door Hartmut Kempen) van Wiegelmans werk in de periode 1956-1987. Ze zijn in vijf rubrieken ondergebracht: geschiedenis en methoden van de volkskunde (p. 3-215), cultuurveranderingen (innovatie, acculturatie) (219-347), verandering in de voedingsgewoonten (351-491), verandering in huisbouw en wooncultuur (495-633) en historische studies over culturele structuren en processen (637-873). Het aantal artikelen is te groot om ze allemaal afzonderlijk te kunnen aankondigen. Ik zal me dus moeten beperken. Dat is niet zo moeilijk omdat veel artikelen gaan over lokale en regionale zaken in diverse Europese landen, die voor de Nederlandse culturele situatie niet zo interessant zijn.

Bjarne Stoklund schetst de discussie aan het eind van de negentiende eeuw over het begrip cultuurgeschiedenis tussen de Duitse historici Dietrich Schäfer en Eberhard Gothein en de Deense historicus Troels-Lund, auteur van een veeldelig werk over het dagelijks leven in Denemarken en Noorwegen. Schäfer vindt de politieke geschiedenis het belangrijkste en ziet voor de cultuurgeschiedenis van het dagelijks leven slechts een zeer bescheiden plaats weggelegd. Gothein beschouwt cultuurgeschiedenis in haar zuiverste vorm als ideeëngeschiedenis. Jacob Burckhardt is zijn grote voorbeeld. Troels-Lund vat cultuurgeschiedenis op als geschiedenis van het dagelijks leven. Hij vindt, zegt hij ergens, kennis van het gebruik van lucifers belangrijker dan van een groot aantal Duitse keurvorsten. De discussie heeft volgens Stoklund aan actualiteit nog niet ingeboet (p. 1-16). Wolfgang Brückner voert nieuwe bewijzen aan, zowel uit de Nazi-tijd als uit het heden, voor het vaak veronderstelde verband tussen het Duitse protestantisme en de nationalistische belangstelling voor de Duitse cultuur en het hiermee gepaard gaande antikatholicisme

(17-42). Hermann Bausinger wijst op de beperkingen van het cultuurgeografisch onderzoek, dat niet heeft geleid tot de ontdekking van nieuwe cultuurgebieden. Hij pleit voor onderzoek naar de wijze waarop mensen ruimte en afstand ervaren en hun eigen territorium afbakenen. Voor Amerikanen vormen afstanden minder een obstakel dan voor Duitsers. Duitsers hebben volgens buitenlanders sterk de neiging om hun territoria van elkaar af te grenzen door middel van hekken, muren en in de woning zelf met veel deuren. Bausinger wijst hierbij op verschillen tussen geografische gebieden en generaties (43-52). Gerda Grober-Glück maakt de balans op van het project van de Duitse volkskunde-atlas. De resultaten hebben weinig effect op de rest van het volkskundige onderzoek gehad, wat zij toeschrijft aan de beperkte, ruimtelijke doelstelling van het atlaswerk. De kritiek van Rudolf Schenda in *Abschied vom Volksleben* dat het vragenlijst-materiaal nauwelijks sociale differentiëring toelaat is wel juist, maar dat maakt het volgens Grober nog niet ongeschikt voor het doel waarvoor het is verzameld. Het materiaal van de ADV blijft een belangrijke bron voor diverse soorten historisch onderzoek (53-70). De invoering van de nationale sociale verzekeringswet in 1911 in Engeland leidde tot heftig verzet onder boeren en landarbeiders die vanouds gewend waren om zich in tijden van nood zelf te redden. Alexander Fenton beschrijft de acties van de boer Robert Paterson tegen de premieheffing ten behoeve van deze verzekering en de algemene steun en populariteit die hij in Noordoost-Schotland zowel onder boeren als landarbeiders verwerft. Symbool voor de protestacties is de geconfisqueerde koe van Paterson die nog steeds op allerlei gebruiksvorwerpen wordt afgebeeld. Fenton beschouwt deze gebeurtenissen als een typische reactie van de destijds hechte plattelandsgemeenschap in deze streek op de toenemende macht van de centrale overheid. Het is jammer dat hij niet ingaat op de betekenis van de populariteit van Paterson en diens koe in de huidige tijd (89-103). Matti Räsänen geeft een overzicht van de verschillende richtingen in het onderzoek naar de stadscultuur (105-116). Aansluitend op de studies van Wiegemann over dit onderwerp laat Ingeborg Weber-Kellermann zien dat de strikte werkverdeling tussen mannen en vrouwen op het Duitse platteland in de negentiende eeuw alleen geldt voor de grotere landbouwbedrijven met personeel. Naarmate de bedrijven kleiner en armer zijn, verrichten de vrouwen en zelfs de kinderen hetzelfde werk als de mannen. In dit verband moet de opmerking van Wilhelm Heinrich Riehl geplaatst worden dat de vrouwen van boeren minder vrouwelijk zijn dan die uit de burgerij en de aristocratie (117-126). Karl-S. Kramer gaat in op enkele ontwikkelingen in de feestcultuur in de afgelopen honderd jaar. Hij stelt vast dat in de vorige eeuw al in veel streken van Duitsland feesten en gebruiken niet louter op eigen kracht functioneren maar bewust in stand gehouden en bevorderd worden. In Beieren voert de overheid rond het midden van de negentiende eeuw in dit opzicht een stimulerend beleid. De oprichting van klederdrachtverenigingen in Beieren sinds 1886 en van de Bund Heimatschutz in 1904 markeren deze ontwikkeling. In deze eeuw, tot eind jaren '30, worden feesten en gebruiken vaak in heidense of kerkelijke zin omgevormd. Na 1945 spelen economische motieven en mogelijk ook de behoefte aan lokale en regionale identiteit de hoofdrol (127-142). In de DDR bestaat een grote 'Lust auf Feste'. Men besteedt er een flink deel van z'n vrije tijd aan. Alleen de TV en de familie en vrienden vergen meer tijd. Aan de ontwikkeling en betekenis van deze feesten wordt door het volkskundig onderzoek veel aandacht besteed. Wolfgang Jacobeit schetst de veranderingen in de viering van het Maria Lichtmis feest in het dorp Glinde. Daar verschijnt aan het eind van de jaren '20 een papieren zon in de optocht die aan het eind onder het zingen van 'Der Mai ist gekommen' wordt verbrand. Waarschijnlijk is dit element uit de stad overgenomen met de bedoeling er een germaans tintje aan te geven. In 1986 laten de organisatoren tijdens de verbranding van de zon een lichtmishymne uitvoeren die gewijd is aan de vrede. Dit sluit fraai aan bij het al bestaande gebruik om na afloop van het feest elkaar en vooral vreemden thuis bij de maaltijd uit te nodigen. Het lijkt Jacobeit van belang dat de mensen op de zin van dergelijke feesten attent worden gemaakt (143-150). In 1907 begint Ann Jarvis in de Verenigde Staten haar propaganda voor de viering van moederdag, in 1923 wordt moederdag voor het eerst in Duitsland gevierd. In de volgende jaren voeren de bloemisten en diverse instellingen (o.a. kerken, bond voor grote gezinnen) een intensieve reclamecampagne voor de viering ervan. Beate-Cornelia Matter gaat met behulp van het vragenlijstmateriaal van de ADV uit 1932 voor

Rheinland-Pfalz na hoe de viering zich geografisch heeft verspreid. Daaruit blijkt o.a. dat moederdag het minst wordt gevierd in de boerendorpen met minder dan 500 inwoners en dat de viering hier relatief het meest voorkomt in de scholen en kerken en het minst in de gezinnen. Dat komt volgens haar doordat moederdag burgerlijke elementen bevat zoals het geven van bloemen die niet pasten in de plattelandscultuur (151-163). A.J. Schuurman onderzoekt in drie streken van Nederland (Zaanstreek, Noordoost-Groningen en Zuidoost-Brabant) d.m.v. boedelinventarissen uit de jaren 1830, 1860 en 1890 de aanwezigheid van enkele voorwerpen in verband met de hygiëne (wasgerei, wastafel, flesjes reukzout), verlichting (kandelaar, lantaarn, olielamp), verwarming (open haard, kachel, fornuis) en slapen (bedstee, ledikant en slaapkamer). Hij wil daarmee een bijdrage leveren aan de discussie over de 'modernisering' als oorzaak voor de verdwijning van de regionale verschillen in Nederland en volgt in dit verband Hofstee's definitie van modernisering als het resultaat van de positieve houding tegenover veranderingen. Dit leidde vanaf de negentiende eeuw o.a. tot een betere hygiëne, die volgens Hofstee de regionale verschillen in geboorte- en sterftecijfers doet verdwijnen. Schuurman gebruikt de voorwerpen uit de boedelinventarissen als indicator voor het proces van modernisering en komt tot de conclusie dat deze in de drie gebieden geen grote verschillen vertoont. De verschillen die er zijn, worden bepaald door de sociaal-economische structuur van de drie gebieden. Zo is Noord-Brabant het meest traditioneel, niet vanwege een conservatieve houding tegenover veranderingen, maar vanwege het feit dat de sociale structuur van dit gebied wordt bepaald door kleine boeren, aldus Schuurman. Jammer vind ik dat Schuurman niet per voorwerp aangeeft bij welke sociale groepen het voorkomt. Hierdoor zijn zijn conclusies moeilijk te verifiëren (165-180). Herbert Schwedt bericht over de resultaten van een schriftelijke enquête in 1984-'85 naar de openbare feesten in Rheinland-Pfalz en Saarbrücken. Vergelijking van de gegevens met die van de DVA uit de jaren '30 leert dat de sint- maartensvuren en in het algemeen de viering van Sint Maarten zich sindsdien sterk hebben uitgebreid. Schwedt schrijft dit o.a. toe aan het element naastenliefde/hulpverlening dat in de legende een rol speelt, de deelname van kleine kinderen aan de optochten en het overzichtelijke karakter van het feest dat gemakkelijk te organiseren is. Bij dit feest en ook bij andere feesten valt de deelname van instellingen, zoals gemeentelijke diensten, brandweer, verenigingen e.d. op. De nieuwe feesten zijn voornamelijk ontstaan in de jaren '70. Schwedt oppert hiervoor vier verklaringen: commercie en toerisme; vermindering van de traditionele communicatiemogelijkheden in de kleine dorpen door het verdwijnen van scholen, postkantoor, winkels enz.; bewustwording van de grote landbouweconomische en sociale veranderingen op het platteland; (niet nader toegelichte) verandering van geestelijk klimaat (181-192). Albrecht Lehmann belicht enkele aspecten van de dwang- en hongercultuur van de Duitse krijgsgevangenen in Rusland (204-215).

Uit de rubriek cultuurveranderingen noem ik slechts het artikel van Klaus Roth over Zuidoost-Europa. Het gebied neemt tal van Westeuropese innovaties over, maar past ze vaak sterk aan de eigen culturele vormen aan. Die aanpassing is o.a. sterk op het gebied van de literatuur, muziek, voeding. Daarnaast is er sprake van cultuurovername waarbij goederen met een uitgesproken representatieve functie zoals kleding, huizen, auto's klakkeloos worden overgenomen (219-231).

De derde rubriek betreffende de voeding bevat twee Nederlandse bijdragen, van J.J. Voskuil over de verspreiding van koffie en thee (ook gepubliceerd in *Volkskundig Bulletin* 14 nr.1) en van Johanna M.P. Edema over de invloed die de landbouwmechanisatie en de daardoor veroorzaakte afname van het boerenpersoneel hadden op het gebruik van peulvruchten in boeren- en arbeidersgezinnen in het Groningse Noorderbroek. Er is daarbij slechts in geringe mate sprake van culturele fixatie (445-458). Marie-Luise Hopf-Droste schetst de innovatie van nieuwe inmaakmethoden (suiker, konservenblikken en weckglazen) in Duitsland voornamelijk op grond van negentiende-eeuwse kookboeken (483-491).

Uit de laatste twee rubrieken licht ik tenslotte de volgende artikelen. Peter Höher onderzoekt met behulp van boedelinventarissen de wooncultuur van boeren en handwerkers binnen een kleine stad en een dorp in Württemberg in de periode 1750-1890. Hij constateert tussen 1750 en

1850 geringer wordende verschillen tussen boeren en handwerkers, waarschijnlijk als gevolg van de slechte economische situatie en de woningnood. Rond 1850 neemt in de stad het meubilair van het 'nieuwe wonen' toe: o.a. sofa, canapé, fauteuil, wandversiering, gordijnen, vitrages. Vooral wat de zitmeubelen betreft ontstaat een groot verschil tussen stad en dorp. Daarnaast groeien de verschillen tussen boeren en handwerkers binnen stad en dorp (561-583). Max Matter onderzoekt in twee dorpen de emotionele waarde die huizen en gebruiksvoorwerpen bezitten zowel voor de bewoners individueel als collectief (621-633). Walter Hartinger schetst de steeds veranderende populariteit van muziekinstrumenten (viool, klarinet, doedelzak o.a.) in enkele streken van Beieren in de achttiende en negentiende eeuw. Hij noemt als belangrijke factoren in dit proces onder andere het technisch vermogen van de instrumenten, hun moeilijkheidsgraad, de opkomst van het verenigingswezen en daarmee van de optochten, de viering van jubilea, het behoud van de eigen cultuur (725-739). Peter Borscheid schetst de toenemende aandacht voor gezondheid en hygiëne in de achttiende eeuw. Hij brengt dit in verband met de meer optimistische kijk op het leven en een minder gelaten opstelling tegenover ziekte en dood. Deze nieuwe houding constateert hij het eerst bij de burgerij in de grotere steden (697-708). Rolf Wilhelm Brednich beschrijft een vroeg voorbeeld van folklorisme: de viering van boerenbruiloften als onderdeel van de feesten aan het achttiende-eeuwse hof van Württemberg (741-756). – A.J. Dekker.

Buter, Adriaan. *Over-IJsselse volksgebruiken. Een feestelijke ommeegang door het jaar.* Zwolle 1988, Uitgeverij Waanders. 256 p., talr. ill.; f 29,50; ISBN 90-6630-144-9 (pb.).

Buter interesseert zich al ruim vijftig jaar voor de kalenderfeesten ten oosten van de IJssel en beschikt als geen ander over een uitgebreide documentatie hieromtrent. Het boek bevat dan ook een grote hoeveelheid feitenmateriaal, deels berustend op Buters eigen waarnemingen sinds 1938. Daarin ligt het nut van dit boek. Zoals meestal bij dergelijke boeken het geval is, verschaft het echter geen inzicht in de factoren die de feesten in stand houden en doen veranderen. Ik denk hierbij o.a. aan het toerisme, de herleving van gebruiken, de invloed van de katholieke kerk e.d. Ze komen vaak wel bij de afzonderlijke feesten min of meer terloops ter sprake, maar het was nuttig geweest, ook voor het publiek waarvoor dit boek is bestemd, dat ze in een inleiding nog eens speciaal waren genoemd. Ik besef wel dat er nauwelijks volkskundig onderzoek is verricht waarop Buter zich hiervoor had kunnen baseren.

In dit verband moet mij toch van het hart dat waar wel kritisch wetenschappelijk onderzoek is verricht, dit niet in de literatuurlijst van Buters boek is doorgedrongen. Ik doel hier speciaal op het artikel van J.J. Voskuil over de midwinterhoorn ('Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, of: op de klank van de midwinterhoorn de eeuwigheid in' (VB 7 (1981) p. 1-50). Het gaat niet aan om wel te verwijzen naar het boek van H.J.M. Hermans, *Folklore als ingang tot algemeen menselijke ervaringen* (1980), maar de kritische studie van Voskuil over hetzelfde onderwerp aan de lezers te onthouden. Zonder diens naam te noemen heeft Buter het in zijn tekst wel over Voskuil wanneer hij zegt: "Nuchtere critici zijn niet zo geschikt om oude gebruiken en oud volksgeloof te verklaren. Wie alleen historische feiten zoekt, zal geen inspiratie vinden. De psycholoog H.J.M. Hermans kreeg daardoor weinig bijval toen ..." (p. 210). Voor Buter gaat duidelijk meer inspiratie uit van Hermans' idee dat de midwinterhoorn "magische muziek" (p. 210) produceert. Ook op andere plaatsen in Buters boek duiken wel verklaringen voor feesten en vermoedens over hun heidense herkomst op die niet geheel door (historische) feiten zijn onderbouwd. Nuchtere critici moeten we in dit vak in ere houden. – A.J. Dekker.

Carlen, Louis. *Wallfahrt und Recht im Abendland.* Freiburg (Zw.) 1987, Universitätsverlag. (Freiburger Veröffentlichungen aus dem Gebiete von Kirche und Staat, 23). XV + 260 p., 11 ill.; ISBN 3-7278-0376-2.

De erkende specialist in de gerechtelijke volkskunde Louis Carlen behandelt in dit boek een scala aan aspecten samenhangend met het thema 'bedevaart en recht'. Een echte uitgewerkte vraagstelling kent het boek niet. Ook blijft de lezer die niet vertrouwd is met de 'rechtsarcheologische'

belangstelling van de auteur in het ongewisse ten aanzien van de achtergronden van de studie (een woord vooraf en/of een inleiding ontbreken). Het meest expliciet komen doelstelling en opzet nog aan de orde bij de bespreking van de term 'Recht' (p. 4vv). Carlen gaat daar o.a. nadrukkelijk in op het belang van de gerechtelijke volkskunde. Hij plaatst het boek op het snijvlak van rechtsgeschiedenis en volkskunde. Carlen wil een monografie aanbieden over bedevaart en recht, en na de drie begrippen uit de titel van het boek, 'bedevaart', 'recht' en 'Abendland' (bedoeld blijkt 'christelijk Abendland'), verduidelijkt te hebben, stelt hij in elf hoofdstukken steeds een thema uit het brede studieterrein van bedevaart en recht aan de orde. De ene keer kan daarbij de bedevaart centraal staan, een andere keer het recht. Door het thema bedevaart betreft het uiteraard vooral het kerkelijk of canoniek recht. De thematiek wordt over de volle breedte benaderd: ter sprake komen rechtsmateriaal van het vroege christendom en het nieuwe kerkelijke wetboek van 1983, lokale synoden en algemeen kerkelijke wetsbepalingen, het vroeg-christelijke Jeruzalem en het Joegoslavische Medjugorje, een actueel strijdtoneel voor hedendaagse kerkelijke en wereldlijke juristen. De thema's die in de elf hoofdstukken aan de orde worden gesteld zijn zeer uiteenlopend. Uiteraard is ruime plaats ingeruimd voor bekende thema's zoals opgelegde (straf-)bedevaarten en de juridische status van de pelgrim, maar tevens wordt duidelijk hoe deze vaste onderdelen in de bedevaartstudie slechts een onderdeel vormen van een veel bredere juridische context en ook hoe deze aspecten niet beperkt mogen worden tot de middeleeuwen. Een belangrijke invalshoek voor Carlen is de vraag naar de rechtspositie van de bedevaart, de bedevaartplaats, de bedevaartganger, en van zaken die in rituelen en gebruiken rond de bedevaart een rol spelen.

De vrees dat het gehele boek nogal zwaar specialistisch kerkjuridisch van toon zou zijn, een indruk die ik overhield na lezing van de hoofdstukken 2, 3 en 4 (p. 1-54), werd overigens vanaf hoofdstuk 5 (over bedevaarten ondernomen uit juridische gronden) ten volle weggelaten. Dit terwijl de auteur zelf eerder beducht blijkt te zijn voor het volkskundige vakjargon ("All das bedeutet, daß ein Buch über Wallfahrt und Recht ebenfalls volkskundliche Aspekte und besonders solche der Rechtlichen Volkskunde mitberücksichtigen muß, wenn man auch vom Verfasser nicht verlangen darf, daß er sich der komplizierten Fremdsprache einzelner moderner Volkskundler bedient", p. 6).

Via genoemde verschillende invalshoeken wordt geschetst hoe allerlei aspecten van de pelgrimstocht verankerd raken in de ordeningen van het sociale en kerkelijke leven of juist botsen met bestaand recht en gebruik.

Vele onderzoekers kunnen hun voordeel doen met deze studie: kerkjuristen, rechtshistorici, theologen, volkskundigen en historici. Voor Nederlandse lezers wijs ik er nog op dat inmiddels een goed verzorgde Nederlandse editie (Latijn met Nederlandse vertaling) op de markt is van het nieuwe kerkelijk wetboek (*Codex Iuris Canonici. Wetboek van Canoniek Recht* (Brussel etc., 1987)). – P.G.J. Post.

Caron, Marlies (eindred.). *Helse en hemelse vrouwen. Schrikbeelden en voorbeelden van de vrouw in de christelijke cultuur*. Utrecht 1988, Rijksmuseum Het Catharijneconvent. 131 p., tair. ill.; ISBN 90-71240-07-x.

De tentoonstelling waaruit deze catalogus is voortgekomen kan gezien worden als een vervolg op de in 1985 gehouden tentoonstelling 'Tussen heks en heilige', eveneens georganiseerd door Lène Dresen-Coenders. Naast de feitelijke tentoonstellingslijst bevat de catalogus zes artikelen, waarin de auteurs ingaan op de rijkelijk aanwezige symboliek in het gepresenteerde materiaal, dat de periode ca. 1400-1600 bestrijkt. Daarbij gebruiken zij verschillende invalshoeken. Caron en Dresen-Coenders hebben meer algemene stukken geschreven. Caron behandelt een aantal voorstellingen uit de kerkelijke traditie in haar geheel. Dresen-Coenders gaat in op de didactische intenties achter uitbeeldingen van de 'omgekeerde wereld'. Bernadette J.C. Ettes richt zich echter op de verzoeken van de Heilige Antonius, Robert P. Zijp op een aantal uitbeeldingen van heksen, terwijl Ton Brandenbarg en Anite W.G. Haverkamp ingaan op, respectievelijk, voor-

stellingen van de Heilige Anna en haar verwanten, en Maria Magdalena. Het waardevolle van de artikelen ligt vooral in het aanwijzen van de overvloedige symboliek in al dit beeldmateriaal. Volgens de auteurs dienden de 'schrik- en voorbeelden' in de eerste plaats om vrouwen duidelijk te maken dat zij zich kuis, zedig en matig behoorden te gedragen. Helaas vallen af en toe termen als 'het heidense volksgeloof', bijvoorbeeld waar gesproken wordt over toverij-opvattingen buiten de elite. Tegelijk wordt naar mijn smaak teveel verwezen, al gebeurt dat zeker niet bij iedere auteur, naar de 'opkomst van de burgerij', zonder dat hierbij enige uitleg wordt gegeven. Wij leren veel over de symboliek, wij leren weinig over de precieze opvattingen van die eeuwig opkomende 'burgerij'. – H.W. Roodenburg.

Dame, Vincent. *Palmpasen in Achterhoek en Liemers.* – Themanummer Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen 4 nr. 3-4 (1987); 176 p., tahr. ill.; ISBN 90-71840-02-6.

Dit speciale (dubbel)nummer van het tijdschrift *Volkscultuur* is geheel gewijd aan de palmpaas, de opgemaakte stok waarmee men in groepen rondgaat op palmzondag. Niet de rondgang, niet het palmzondagritueel buiten en binnen de kerkruimte staat centraal, maar de versierde stok. Dame spreekt van een 'studie' en van 'onderzoek'. Dit onderzoek moet – zo blijkt in de inleiding – geplaatst worden in het kader van een lang door de auteur gekoesterde belangstelling voor vruchtbaarheidsgebruiken en met name de symboliek rond het vrouwelijk geslachtsorgaan (p. 8). Vanaf ca. 1980 richtte die belangstelling zich op de palmpaas in Achterhoek en Liemers (de benaming Oost-Gelderland wordt zorgvuldig vermeden).

Het werk van Dame valt uiteen in twee delen. Het eerste deel omvat een inleiding met een korte schets van de achtergronden, betekenis en ontwikkeling van palmpaas en ommegang. Het hoofddeel wordt evenwel gevormd door een repertorium van plaatselijke gegevens over de palmpaas(gebruiken). Deze inventarisatie is gerangschikt naar gemeente met als vaste onderdelen gegevens met betrekking tot type, naamgeving, ommegang/optocht en liederen ('liedjes'). Een uitgebreide literatuurlijst besluit het werk.

Een schat aan gegevens, vooral in het repertoriumdeel, staat hier bijeen, geordend en toegankelijk. Maar is er nu sprake van nieuw onderzoek? Ik zou dat niet zonder meer willen bevestigen. Met name in het inleidende gedeelte licht het genoemde onderzoeks- (ik zou eerder zeggen: belangstellings-)kader van vruchtbaarheidsritten herhaaldelijk en storend op. Voor het eerste inleidende gedeelte kan ik niet anders dan hernemen hetgeen ik in een bijdrage elders in dit nummer over het verkavelde onderzoek van rituelen stelde. Het Nederlandse volkskundige onderzoek blijft zich concentreren op de takkencultus, op de struik die palm werd, op de ommegang die processie werd. Niet zozeer het ritueel in zijn complexiteit, maar de palmpasen als een relict van oude vruchtbaarheidsritten blijft uitgangspunt. Het inleidend gedeelte en de opzet van het repertoriumdeel laten zien hoe men op de grens van Nederlandse heemkunde en volkskunde nog geen stap verder is dan in de tijd van Van de Graft. De algemene suggestie is doorgaans die van een overname, van een versmelting van voorchristelijke voorjaarsriten met een kerkelijke rite, waaruit dan in een later stadium weer palmpaas en kinderoptocht ontstonden. Met stelligheid wordt gesproken over Germaanse takkencultus en vruchtbaarheidsommegangen, die via het bekende schema van uitbanning van excessen en christelijke aanpassing geconfronteerd werden met de christelijke palmzondagliturgie. Dit patroon lijkt zich voort te zetten, wanneer Dame constateert dat men nu de palmpaas weer in kerk wil halen. In plaats van hier in te gaan op Dames interpretatie van broodhaan, broodkrans e.d., is het belangrijker te signaleren dat een werkelijke vraagstelling ontbreekt. Nergens wordt na de presentatie van het materiaal de vraag gesteld naar functie en waarden, naar ontwikkeling, naar factoren die bij ontwikkeling een rol spelen, naar de context. Aldus brengt men het cultuurwetenschappelijk onderzoek nauwelijks verder: eigenlijk wordt niet meer gepresenteerd dan een uitwerking van vragenlijstmateriaal. Dit is inderdaad een nuttige en soms onontbeerlijke onderzoeksfase. Maar volkskundig onderzoek begint dan pas. Wat de schets van ontwikkeling en betekenis van de palmpaas betreft kan in mijn ogen beter verwezen

woorden naar A.J. Bernet Kempers, *Om een struik die palm werd* (Arnhem 1966). De genoemde beperkingen van de invalshoek keren ook terug in de uitgebreide literatuurlijst. Rijp en groen prijken hier naast elkaar. Veel zou te schrappen zijn aan verouderde 'vruchtbaarheidsliteratuur'. Veel zou toe te voegen zijn. Ik denk dan niet aan werken zoals dat van A. Buter, *Over-IJsselse volksgebruiken. Een feestelijke ommevang door het jaar* (Zwolle 1988) (spec. 37-51), maar wel aan D. Sauermann (ed.), *Ostern in Westfalen. Materialien zur Geschichte eines volkstümlichen Kirchenfestes* (Münster 1986), eveneens een regionaal inventariseringsproject, maar zonder de geschetste tekortkomingen van dat van Dame. – P.G.J. Post.

Diederiks, H.A., e.a. *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw*. Groningen 1987, Wolters-Noordhoff. 452 p., ill., graf., tab.; ISBN 90-01-20740-5.

Dit boek is ontstaan uit een aantal syllabi ten behoeve van de studie sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Er wordt een beeld in geschetst van de maatschappelijke veranderingen die zich sinds de vijftiende eeuw in de Westeuropese samenleving hebben voltrokken. Het resultaat is een helder en uitvoerig overzicht van het ontwikkelingsproces dat de oorspronkelijk agrarische samenleving eerst heeft omgevormd tot een industriële maatschappijtype en vervolgens tot de twintigste-eeuwse verzorgingsstaat. In het boek is gekozen voor een vergelijkende behandeling tussen de vier landen in West-Europa die voor dit proces het meest kenmerkend waren, namelijk Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland; af en toe wordt ook nader ingegaan op een verschillende regionale ontwikkeling binnen deze landen. Wat de tijd betreft is er in het boek een tweedeling aangebracht, te weten de ontwikkelingen in de periode van de vijftiende tot het einde van de achttiende eeuw en die in de periode 1750-1985. Naast een aantal algemene hoofdstukken (zoals een in- en uitleiding, een hoofdstuk over de factoren van verandering) zijn in beide gedeelten hoofdstukken te vinden over de veranderingen die zich hebben voorgedaan op demografisch, economisch en sociaal gebied, zowel in West-Europa in het algemeen als in de vier landen in het bijzonder; ook komen er paragrafen in voor over wijzigingen in de mentaliteit van de bevolking.

Over de studie als geheel kan gesteld worden dat er een belangrijk handboek is ontstaan, waarop niet alleen studenten maar ook onderzoekers op diverse wetenschapsterreinen kunnen terugvallen. Een groot bezwaar is daarbij wel dat er in de tekst geen literatuurverwijzingen zijn opgenomen, wat ongetwijfeld uit de herkomst van het boek verklaard kan worden. Wel is er achterin het boek per hoofdstuk een (wel erg korte) beredeneerde bibliografie opgenomen, maar die is onvoldoende wanneer men zich nader over een bepaald onderwerp wil oriënteren. Deze vorm van literatuurverwijzen doet afbreuk aan een boek van deze kwaliteiten. – J. Jobse.

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (red.). *Driestromenland in het historisch bedrijf. Lokaal – regionaal – interregionaal*. Tilburg 1986, Stichting Zuidelijk Historisch Contact. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 70). VIII + 143 p.; ISBN 90-70641-20-8.

Deze bundel bevat de lezingen van het op 3 oktober 1986 in Tilburg gehouden symposium over de studie van de locale en regionale geschiedenis, met in de Appendix de toespraken naar aanleiding van het 25-jarig ambtsjubileum van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt. Het symposium had tot doel om de samenwerking tussen de vele onderzoekers op dit terrein te versterken. Cultuur en mentaliteit gaan in deze tak van geschiedbeoefening een steeds belangrijker plaats innemen. Duidelijk blijkt dit uit de lezingen van Van den Eerenbeemt en Willem Frijhoff. De eerste pleit voor een reeks vergelijkende analyses van locale samenlevingen, waarin ook aan de socio-culturele context aandacht wordt geschonken. Daarbij dient de periode na 1914 niet vergeten te worden. Volgens Van den Eerenbeemt ligt wat kennis betreft zelfs over de jaren vijftig en zestig al een "dikke sluier" (p. 9-31). Frijhoff gaat in op de vraag op welk ruimtelijk niveau het mentaliteitsonderzoek zich dient af te spelen. Daarbij moet enerzijds rekening gehouden worden met de historische veranderingen in de ruimtelijke oriëntatie (bijvoorbeeld de oude Brabantse sa-

menleving, de nieuwe provincie Noord-Brabant, het katholieke zuiden beneden de grote rivieren), anderzijds met sociale verschillen binnen de bevolking ten aanzien van deze oriëntatie. Hij meent dat mentaliteitshistorisch onderzoek het best op relatief kleinschalig niveau kan worden bedreven omdat zo een compleet en samenhangend mogelijk beeld van alle relevante factoren kan worden verkregen. Daarnaast moeten de relaties met de bredere samenleving worden onderzocht (70-91). De bundel bevat verder een aantal lezingen over de bronnen en onderzoeksmethoden, en een artikel van L. Vos over de vraag waarom er wel sprake is van een Vlaamse beweging, maar niet van een Brabantse beweging (92-114). – A.J. Dekker.

Erzählforschung. Bonn 1987, Ferd. Dümmlers Verlag. (Themanummer Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde 26 (1985/86)). 257 p., ill., crt.; ISBN 3-427-88271-6.

Dit nummer bevat dertien artikelen over diverse onderwerpen op het terrein van het volksverhaalonderzoek. Twee Nederlandse auteurs (Ton Dekker en Jurjen van der Kooi) schrijven over verhalen in negentiende-eeuwse literatuur. Hoewel de artikelen aan een bepaald thema zijn gewijd, was het toch wel aardig geweest als ze in een inleiding waren samengevat. Daxelmüller geeft een reeks voorbeelden van het gebruik van joodse vertelstof door christenen om daarmee de bijgelovige voorstellingen van joden aan de kaak te stellen en hen tot het christendom te bekeren. Het volksverhaalonderzoek heeft zich tot nu toe nauwelijks beziggehouden met de joods-Duitse verteltraditie (p. 7-36). Hannjost Lixfeld beschrijft de invloed van de Weense School (Karl von Spieß) en de nationaal-socialistische ideeën, zoals verwoord in Alfred Rosenbergs *Mythus des 20. Jahrhunderts*, op de sprookjesonderzoeker Matthes Ziegler en diens dissertatie *Die Frau im Märchen* (1937) (37-59). Rainer Wehse schetst de werkwijze van de *Enzyklopädie des Märchens* (61-67). Leander Petzold beschrijft de ontwikkelingen in het volksverhaalonderzoek sinds 1945: zwaartepunten vormen achtereenvolgens definitieproblemen, catalogisering, de sociaal-culturele betekenis en functie van volksverhalen en de contextuele benadering (69-91). Ton Dekker analyseert de thematiek van waar gebeurde religieuze verhalen in twee negentiende-eeuwse protestantse tijdschriften. De belangrijkste thema's zijn het geloof aan God, de bijbel, gebed, bekering, dood, straf en hulp. De verhalen komen het frequentst voor in de jaren 1853-1865, wat waarschijnlijk samenhangt met de godsdienstige spanningen in verband met de Afscheiding en het Reveil. Hoewel de verhalen in de stichtelijke religieuze literatuur een internationale verspreiding bezitten, wijst de auteur op mogelijke nationale verschillen in thematiek, die kunnen samenhangen met de godsdienstige en culturele opvattingen van de tijdschriftredacteurs, de schrijvers en hun publiek (93-107). Gerda Grober-Glück onderzoekt het uiterlijk van de duivel in sagen, op afbeeldingen en in het vragenlijstmateriaal van de Duitse volkskunde-atlas uit 1930. In de sagen, zowel de eigentijdse als de historische, wordt de duivel meestal als mens afgebeeld, vervolgens als dier en in de derde plaats als half mens, half dier (saterduivel). In de beeldende kunst overheerst het beeld van de saterduivel. Ook in het vragenlijstmateriaal is dit het geval, wat Grober toeschrijft aan de grote invloed van de beeldende kunst. Waarom die niet het beeld van de duivel in de sagen heeft beïnvloed, maakt Grober niet duidelijk. Mogelijk hangt dit samen met de specifieke eisen die aan het genre duivelverhaal worden gesteld (109-140). Jurjen van der Kooi analyseert de rubriek 'Mengelingen' in de Twentsche Almanak in de periode 1880-1940. De rubriek bevat 1187 verhalen. De Nederlandstalige, die veruit de meerderheid vormen, zijn meestal uit literaire bronnen overgenomen. De in dialect geschreven stukken zijn in het algemeen speciaal voor de Twentsche Almanak geschreven en geënt op de Twentse situatie. 200 van de 1187 teksten zijn volksverhalen. 27 hiervan zijn sagen, 51 zijn sprookjes die in de catalogi van Aarne-Thompson en Van der Kooi voorkomen. Van der Kooi onderstreept het belang van het onderzoek naar de schriftelijke overlevering van volksverhalen in dergelijke bronnen. Dit kan o.a. informatie verschaffen over de verbreiding en receptie van volksverhalen in de schriftelijke overlevering, over de context waarin de verhalen werden verteld en over de verhaaltypen en -genres die in de reguliere volksverhaalbundels niet zijn opgenomen (141-175). Helmut Fischer noteerde in 1986 in het gebied rond Düsseldorf en Essen 25 sagen over een echtpaar dat uit een

exotisch vakantieland een hond meeneemt die zich thuis ontpopt als een vrazuchtige rat die de kat van het echtpaar opeet waarna de dierenarts het dier laat inslapen. Fischer beschouwt deze moderne sage als uiting van de angst voor vreemde culturen (177-195). Norbert Humburg vat de verschillende historische verklaringen van de sage van de rattenvanger van Hamelen samen en schetst de receptie van het verhaal in Duitsland en daarbuiten (197-208). Lutz Röhrich vergelijkt de Europese versie van AT 1537 met een Afrikaanse versie en de aanpassing van de laatste aan de Afrikaanse context (209-219), Walter Eckehart Spengler bekijkt de 'Zimmerische Chronik' als bron voor vertelstof (221-238), Stefaan Top beschrijft de legendeliederen van de Belgische marktzanger Joseph Sadones met behulp van een onuitgegeven licentiaatsverhandeling van F. Vos (239-245) en Matthias Zender probeert vast te stellen in welke mate de door hem omstreeks 1930 bezochte vertellers in de Eifel geloofden aan de inhoud van hun sagen (247-257). – A.J. Dekker.

Festgabe für Bernward Deneke zum 60. Geburtstag.– Bayerische Blätter für Volkskunde 15 nr. 3 (1988); 68 p.

Deze aflevering bestaat uit bijdragen geschreven door medewerkers en vakgenoten van de veelzijdige Bernward Deneke, die op museaal, volkskundig en cultuurhistorisch terrein (hier toegelicht door resp. Gerhard Bott, Hermann Bausinger en Wolfgang Brückner) zijn sporen heeft verdiend. Een bibliografie van zijn in de afgelopen 32 jaar verschenen publicaties, bestaande uit 266 items, werd verzorgd door Renate Gold. De overige bijdragen zijn van Hermann Glaser, Ingolf Bauer, Christoph Daxelmüller en Ludwig Baron Döry. – Marie van Dijk.

Galesloot, Hansje, en Margreet Schrevel. (red.). *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog.* Amsterdam z.j., Uitgeverij SUA. 167 p., enkele ill.; f 24,50; ISBN 90-6222-152-1.

Naar de eerste tien naoorlogse jaren in Nederland is nog betrekkelijk weinig historisch onderzoek verricht. Bovendien ging de aandacht daarbij overwegend uit naar de economische en politieke ontwikkelingen. In deze bundel ligt daarentegen het accent op het geestelijke klimaat in deze periode. Dat werd, zoals H. de Liagre Böhl in een inleidend artikel laat zien, in brede kring gekenmerkt door verontrusting over het, mede als gevolg van ervaringen tijdens de oorlog, losgeslagen gedrag van arbeiders(-vrouwen) en de jeugd (15-28). Vooral hun vrijetijdsbesteding (dansen, bioscoopbezoek) en beleving van de seksualiteit werden als een bedreiging voor een ordelijke samenleving beschouwd. Men meende dat deze groepen opgevoed dienden te worden en het best gediend waren met ontspanning onder toezicht en in georganiseerd verband. Tijdens bijeenkomsten en feesten van verenigingen op levensbeschouwelijke grondslag werden waarden als soberheid, kuisheid en discipline overgedragen. Op katholieke 'levensscholen', de Mater Amabilis-scholen voor fabrieksmeisjes en de Pater Fortis-scholen voor jonge arbeiders, werden 's avonds, en later ook onder werktijd, lessen gegeven in actieve vrijetijdsbesteding en ook in handwerken, koken en naaien, het bijhouden van een kasboek, woninginrichting, medische verzorging, seksuele voorlichting en meningsvorming. Daarnaast trachtte men de gezinsband te verstevigen. Volwassen katholieke arbeiders werden aangespoord om in huiselijke kring feesten als Sinterklaas, kerstmis of vastenavond te vieren. In hun bijdragen over de Nederlandse Jeugd Gemeenschap (29-46), de Arbeiders Jeugd Centrale (47-62), de Katholieke Arbeidersbeweging (63-74) en de genoemde scholen (89-114) schetsen resp. Jacob Poortstra, Geertje Beerenhout-Naarden, Hans Righart, en Jos Perry en Hélène Vossen de contouren van dit beschavingsoffensief, in hoofdzaak op grond van kranteberichten en andere gedrukte bronnen. Annemarie Mol en Peter van Lieshout geven een beeld van in medische kringen levende denkbeelden over de 'geestelijke volksgezondheid' (75-88). Uit dossiers en andere archivalia over 'ontspoorde' jonge vrouwen in een Groningse inrichting reconstrueert Geertje Dimmendaal het normenstelsel van de opvoeders. Daarin nemen, zoals hierboven al aangegeven, afstand tot het andere geslacht, zuinigheid en soberheid een belangrijke plaats in (115-134). Enigszins los van het centrale thema van de bundel

staat de bijdrage van Dienne Hondius. Zij geeft enkele verbijsterende voorbeelden van openlijke uitingen van antisemitisme (o.a. beledigingen, vechtpartijen) in Nederland tijdens de eerste drie, vier jaren na afloop van de oorlog. Zij schrijft deze enerzijds toe aan een al voor de oorlog bestaand antisemitisme, anderzijds aan de waarschijnlijk onbewuste doorwerking van het door de bezetters gemaakte onderscheid tussen Joden en andere Nederlanders (135-149).

De bovengenoemde artikelen richten zich – de samenstellers wijzen daar zelf al op – overwegend op de doelstellingen en uitvoering van het beschavingsoffensief. Enkele auteurs trachten zich daarnaast eveneens een beeld te vormen van wat uit verschillende rapporten uit de tijd bekend is over het werkelijke gedrag van met name de jeugd. Opmerkelijk is dat dat waarschijnlijk niet wezenlijk verschilde van het ideaal dat de beschavers voor ogen stond. Daarmee ontvalt enigermate de grond aan de door De Liagre Böhl naar voren gebrachte hypothese, dat het voor deze periode kenmerkend geachte eendrachtige streven naar herstel eerder een opgelegde norm dan werkelijkheid was. Wel openbaart zich bij de jeugd een toenemende neiging zich los te maken van de morele bevoogding en om zich terug te trekken in sportverenigingen, waar men meer zichzelf kon zijn. Uit de bijdragen van Righart en van Perry en Vossen blijkt dat zich, waarschijnlijk in samenhang daarmee, omstreeks het midden van de jaren vijftig een omslag heeft voorgedaan in de opstelling tegenover de jeugd. De moraliserende houding maakte geleidelijk plaats voor een zekere erkenning van en waardering voor de eigen opvattingen en levensstijl van de jongeren. Deze auteurs wijzen erop dat daardoor de spectaculaire veranderingen in het gedrag van de jeugd in de jaren zestig mede mogelijk gemaakt werden. De problematiek van de verzuiling komt in enkele stukken ter sprake, maar neemt in de bundel geen centrale plaats in. Voor de meeste auteurs lijkt het vanzelfsprekend dat het beschavingsoffensief uitging van ‘de heersende elites’, de ‘bovenlaag’ of, wat specifiek, ‘bisschoppen, fabrikanten en mijndirecteuren’. Toch lijkt het wenselijk het beeld van deze groeperingen wat scherper te stellen, mogelijk in aansluiting bij het lopende Nijmeegse onderzoek van Duffhues en anderen naar de naoorlogse katholieke elites. Dat het offensief, zoals in de bundel naar voren wordt gebracht, een reactie was in behoudende kringen, aanvankelijk op de gevolgen van de oorlogstijd en later op het beginnende proces van modernisering van de Nederlandse samenleving, is echter op voorhand een aannemelijke stelling. – J. Helsloot.

Hazelzet, Korine. *Heethoofden, misbaksels en halve garen. De bakker van Eeklo en de burghormoraal.* Zwolle 1988, Uitgeverij Catena. 64 p., talrijke ill.; ISBN 90-72211-20-0.

Van de voorstelling van de ‘hoofdenbakkerij’, waarop mannen en vrouwen in een bakkerij worden onthoofd, tijdelijk een kool op de romp krijgen en daarna weer worden voorzien van hun nieuw gebakken hoofd, zijn uit de zestiende en zeventiende eeuw tenminste negen geschilderde versies bekend. Eén daarvan hangt in het Muiderslot. De kunsthistorica Korine Hazelzet, die als gids rondleidingen op dit kasteel heeft gegeven, gaat in dit boekje de betekenis na van dit beeldthema. Zij veronderstelt dat de slechts in details van elkaar afwijkende schilderijen teruggaan op een thans verdwenen Vlaams origineel uit het midden van de zestiende eeuw. Uit die tijd zijn geen schriftelijke bronnen bekend die de voorstelling zouden kunnen verduidelijken. Deze verschijnen pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen naar deze voorstelling prenten werden gemaakt waaraan een verduidelikend gedicht werd toegevoegd of die als illustratie werden opgenomen in een boek. Uit deze begeleidende teksten blijkt dat mensen een nieuw gebakken hoofd aangemeten kregen om hen te genezen van bepaalde ondeugden. Anderen verzochten uit eigen beweging een nieuw uiterlijk, om beter te kunnen slagen in bepaalde vormen van verwerpelijk gedrag. De voorstelling van de ‘hoofdenbakkerij’ diende ertoe, in het laatstgenoemde geval door de satirische hekeling van het tegendeel, om bepaalde opvattingen over wenselijk gedrag kracht bij te zetten. Verwante thema’s zoals de ‘oudevrouwenmolen’, voorkomend op prenten of in toneelstukken, vervulden dezelfde functie. De auteur meent dat ook de schilderijen uit de zestiende eeuw in dit licht moeten worden gezien. Ze wijst erop dat de grondgedachte achter de afbeelding van de hoofdenbakkerij weliswaar steeds dezelfde is, maar dat deze in de loop van de ge-

schiedenis steeds benut is om veranderende morele boodschappen uit te dragen. Pas in 1792 wordt de hoofdenbakkerij voor het eerst in Eeklo gesitueerd door een schoolmeester uit die plaats; een verklaring daarvoor is nog niet gevonden. In de tweede helft van de negentiende eeuw en sinds de jaren zestig van onze eeuw heeft het plaatselijk chauvinisme zich van de figuur van de hoofdenbakker meester gemaakt. Onder andere door in Eeklo gehouden folkloristische evenementen kreeg deze een grote bekendheid. Het boekje is fraai geïllustreerd en vlot geschreven, maar enigszins rommelig van opbouw. – J. Helsloot.

Hermans, Frits, en Ad Hoogenboom. *Oorsprong en geschiedenis van 350 jaar schutterswezen in Geleen.* Geleen 1987, Heemkundevereniging Geleen. 152 p., talrijke ill.; f 27,50; ISBN 90-9001713-5.

De behoefte om huidige opvattingen over taak en functie van een schuttersgilde te projecteren op het verleden is aan menig schrijver van een gedenkboek van een schuttersgilde niet vreemd. De vele lacunes in het overgeleverde bronnenmateriaal en het ontbreken van goede studies die tot voorbeeld kunnen dienen, versterken deze vorm van geschiedschrijving nog. Wetenschappelijke pretenties hebben deze geschriften doorgaans niet. Men zou ze kunnen zien als een middel om de onderlinge identiteit te bevestigen en de saamhorigheid te bevorderen. In het licht van het bovenstaande is het bepaald opmerkelijk in een dergelijk jubileumboek zelf principiële kritiek op het genre aan te treffen. In het voorwoord van dit boek over de schutterijen in Geleen stellen de auteurs vast dat plaatselijke historici zich dikwijls teveel hebben gericht op de veronderstelde middeleeuwse oorsprong van de schuttersgilden en te weinig oog hebben gehad voor de invloed van verschuivingen in maatschappelijke verhoudingen of in geestelijk klimaat op het karakter van de gilden.

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste behandelt Frits Hermans, aan de hand van archivalia als reglementen en statuten, de geschiedenis van de schutterijen in Geleen vanaf de zeventiende eeuw tot in de eerste helft van de twintigste eeuw. Hij benadert de beschikbare bronnen uiterst zorgvuldig en kritisch en toetst zijn bevindingen aan theoretische studies over schuttersgilden en aan eerdere literatuur over de Geleense schutterijen. Daardoor is hij in staat een bijzonder genuanceerd beeld te geven van de (her-)oprichting van de schutterijen, van hun interne organisatie en kleding. Hij stelt vast dat de in 1639 opgerichte schutterij het karakter had van een religieuze broederschap. In de volgende eeuwen nam de band met de kerk af, en kregen de schutterijen steeds meer het karakter van een schiet- en gezelligheidsvereniging. Deze was overigens wel steeds bereid kerkelijke plechtigheden op te luisteren. Terecht wijst de auteur erop dat men over goede studies van verschillende aspecten van de plaatselijke geschiedenis moet kunnen beschikken, wil men iets kunnen zeggen over de betekenis en functie van de schutterij in de lokale gemeenschap. Ontbreken die, dan kan men, zoals de auteur heeft gedaan, slechts verkenkende opmerkingen maken. In dit opzicht is jammer dat hij de overgeleverde ledenlijsten uit 1826 en 1857 niet benut heeft om de schutterij in maatschappelijk opzicht nader te karakteriseren. Dit neemt niet weg dat Hermans een voortreffelijke bijdrage heeft geleverd aan de methodiek van het onderzoek naar schutterijen. Het tweede deel van het boek, geschreven door Ad Hoogenboom, bevat de geschiedenis, grotendeels in de vorm van een kroniek, van de schutterij St. Antonius in Daalstraat-Krawinkel, die heeft bestaan van 1919 tot 1968, en van de Geleense schutterij HH. Marcellinus en Petrus vanaf 1937. In aparte hoofdstukken gaat de auteur in op de mede door de schutterij in de jaren vijftig en het begin van de jaren tachtig georganiseerde meifeesten en geeft hij, aan de hand van de gebeurtenissen in het jaar 1986, een beeld van de activiteiten van de ongeveer dertig leden tellende schutterij. – J. Helsloot.

Jespers, F.P.M. *“Het loflyk werk der engelen”. De katholieke kerkmuziek in Noord-Brabant van het einde der zeventiende tot het einde der negentiende eeuw.* Tilburg 1988, Stichting Zuidelijk Historisch Contact. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 78). XXXIX + 385 p., muz.; f 60,-; ISBN 90-70641-28-3.

Op deze studie promoveerde de auteur in 1988 aan de Theologische Faculteit te Tilburg. Uitgangspunt van de studie vormt de vraag of de kerkmuziek in Noord-Brabant in de periode van het einde van de zeventiende tot het einde van de negentiende eeuw een eigen karakter bezat. Aan de hand van zeer uiteenlopend materiaal vergaard na een minutieuze zoektocht in archieven en bibliotheken wordt de muziekpraktijk tussen 1680 en 1880 geschetst tegen de achtergrond vooral van muzikale en liturgische opvattingen in de genoemde periode. Deze reconstructie is zeer waardevol. Het betreft immers een periode die vaak, met name in liturgie-historische overzichten in enkele alinea's gewijd aan het tijdvak tussen Trente/Contra-Reformatie en Liturgische Beweging (soms zelfs Vaticanum II) wordt geschetst als betrekkelijk onbelangrijk en homogeen. Zoals ook elders in studies die zich op de gevierde praktijk richten, blijkt hoe bij nader toezien de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw een zeer interessante en in menig opzicht ook bonte ontwikkeling in parochies en kloosters te zien geven.

Dat 'nader toezien' doet Jespers zeker. De door de auteur geschetste ontwikkeling begint in de periode tot 1795 met het wegzinken van de barokke zangtraditie bij zangers en kosteren in de Staatse periode, met (kleine) herenkoren gespecialiseerd in Gregoriaanse zang, met de voorzichtige opkomst van meerstemmige, ook door blaas- en strijkinstrumenten begeleide missen. Na de scheiding van kerk en staat (in 1796 geproclameerd in de Bataafse Republiek) is er het spanningsveld tussen enerzijds de hang naar feestelijke muziekmissen met een duidelijk 'uitvoeringskarakter' en anderzijds de kerkelijke overheden die hier vanaf het begin van de negentiende eeuw het gevaar van de Verlichting in proefden en alternatieven probeerden te ontwikkelen. Jespers toont aan hoe het terugdringen van orkesten niet parallel liep met het aanbieden van een nieuw passend kerkelijk repertoire aan de zangkoren. Ook wordt ruim aandacht geschonken aan de factoren die dit spel van vraag en aanbod bepaalden (kloosterinvloeden, burgerlijke beschavingsoffensieven, ontwikkelingen in 'muzieksmaak', kerkpolitiek, kerkelijk verenigingsleven, maar ook invloed van individuele componisten).

De uiteindelijke balans en beantwoording van de genoemde vraagstelling is wat teleurstellend; men proeft dat ook de auteur dat vindt: van een echte afwijkende muziekpraxis was in Noord-Brabant niet of nauwelijks sprake. Ik beschouw het boek op de eerste plaats als een historische studie die belangwekkend materiaal aandraagt voor tal van andere wetenschappen, waarbij met name de liturgiewetenschap en de musicologie genoemd moeten worden. Het kan een belangrijke bouwsteen zijn voor vroomheidsonderzoek dat zich richt op de zeventiende tot en met negentiende eeuw en laat zien hoe men zich niet meer tevreden kan stellen met een oppervlakkig beeld: onder de voorgeschreven uniforme liturgie gaat een vaak bonte ontwikkeling in de lokale liturgische praxis schuil.

Wanneer ik na lezing van het gehele werk de inleiding herlees, moet ik signaleren hoe de daar genoemde vraagstelling, onderzoeksmethode en onderzoeksperspectieven gerelativeerd moeten worden. De vraag naar het specifieke van de Brabantse kerkmuziektraditie lijkt niet zozeer de dragende probleemstelling als wel een aanzet, een prikkel tot het onderzoek. Hetzelfde geldt voor de samenhangende aspecten van beleving, volksreligiositeit en multidisciplinariteit. In het boek komen deze elementen niet of nauwelijks meer aan de orde, ook niet in een soort balans na de presentatie van de reconstructie. Samenvattend: het is vooral een uiterst zorgvuldige reconstructie van een liturgische muziekpraktijk als waardevolle aanzet tot nader multidisciplinair onderzoek naar het complexe proces van initiatief en receptie dat uiteindelijk het beeld van het kerkelijk (liturgisch) leven bepaalt. – P.G.J. Post.

Keyser, Marja, en Frank Ligvoet. *Nicolaas Beets en de Haarlemse kermis*. Haarlem 1987, Lenie Pectoom. (Haarlemse Verkenningen, 4). 23 p., enkele ill.; f 12,50; ISBN 90-71976-01-7.

De auteurs vergelijken wat Beets in een brief over zijn bezoek in 1834 aan de Haarlemse kermis heeft geschreven met wat daarover uit andere bronnen, met name kranteberichten, bekend is. Daarnaast laten zij zien dat het beeld dat Beets geeft van de behandeling van dieren in het in 1836

geschreven opstel *Het Beestenspel*, later opgenomen in de *Camera Obscura*, niet overeenkomstig met de werkelijkheid. Zij veronderstellen dat het Beets veeleer ging om de knechting van de vrijheid, symbolisch voorgesteld als een dier in een kooi. – J. Hellsloot.

Kohler, Alfred & Heinrich Lutz (Hrsg.). *Alltag im 16. Jahrhundert. Studien zu Lebensformen in mitteleuropäischen Städten*. Wien 1987, Verlag für Geschichte und Politik. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 14). 328 p.; ISBN 3-7028-0255-X.

Aan de uitgebreide Duitstalige literatuur over de geschiedenis van het dagelijks leven, doorgaans in de vorm van artikelen en overzichtsbundels (hetgeen typerend is voor een jong en dynamisch onderzoeksveld), is een boeiend en gevarieerd werk toegevoegd. De 'Alltagsgesichte' doet in de beide Duitslanden, Oostenrijk en in mindere mate ook in Zwitserland opgeld als een forum om de 'kleine Leute' met de daarbij behorende 'kleine Lebenswelten' hun plaats in de geschiedenis te geven.

Door het plotselinge overlijden, in 1986, van redacteur Lutz, de eigenlijke initiatiefnemer van deze bundel, heeft Alfred Kohler de inleiding (p. 9-22) alleen voor zijn rekening genomen. Daarin geeft hij in kort bestek een historiografisch overzicht, waar de hete hangijzers de revue passeren. Gemeenschappelijk in de 'Alltagsgesichte' acht hij het herhalende, het 'repetitieve', waarbij zich een centraal methodisch probleem aandient: hoe uit de bijzondere gebeurtenissen die destijds de moeite waard gevonden werden om vastgelegd te worden het algemene, de dagelijkse routine te reconstrueren? Of zoals Lutz het formuleerde: hoe de bronnen "gegen den Strich zu lesen und zu bürsten"? De 'Alltagsgesichte' houdt zich gelukkig niet alleen bezig met de routines van de 'Unterschichten'; ook het dagelijkse doen en laten van de middenklassen en de elites worden in het onderzoek betrokken. Daarmee ontkomt men aan de vertroebelende dichotomie tussen elite en volk, die in de Angelsaksische en Franse literatuur zo dominant is geweest.

Het boek bestaat uit twee evenwichtige delen. In het eerste stuk komen verschillende componenten van het dagelijks leven – van danshuis tot hospitaal – aan de orde; in het tweede deel gaan de auteurs in op het leven in steden tijdens de rijksdagen. Hierover zijn rijke bronnen beschikbaar, die echter in het verleden nauwelijks werden bestudeerd met het oog op de gevolgen van deze bijeenkomsten voor het leven van de stadsbevolking in al zijn geledingen, maar waarbij men bleef steken in het politiek-institutionele niveau.

Het eerste deel wordt geopend met een bijdrage van Roman Sandgruber over materiële cultuur (23-44). Hierin worden in kort bestek enige resultaten van boedellijsenonderzoek in twee Oostenrijkse steden (Freistadt en Wels) gegeven – met name wordt aandacht besteed aan de ontwikkelingen in het gebruik van woonruimten en huisraad. Het artikel heeft een sterk opsommend karakter, waarbij aan het slot enkele gedachten worden gewijd aan het ontstaan van de typisch 'burgerlijke' woonkamer in de achttiende eeuw.

Het dansen staat centraal bij Wolfgang Brunner (45-64), die aandacht besteedt aan sociale differentiëring in dansvormen. Het dansen werd door de elites steeds meer gereguleerd in vaste reproduceerbare vormen (dansmeestertractaten) op vaste, openbare plaatsen (danshuizen), waarbij zich tevens functieverhuizingen voordeden: de dans werd steeds belangrijker als medium van een stedelijke esthetische representatie.

Een instructief overzicht van het geestelijke en wereldlijke drama wordt gegeven door Wolfgang Greisenegger (65-79), waarbij de grote betekenis van dit soort festiviteiten duidelijk wordt. Toneel was een vorm waarin de stedelijke gemeenschap allerlei kritiek kon uiten, bijvoorbeeld op wanpresterende ambachtslieden, die in het spel symbolisch uit de stadssamenleving werden verwijderd. Het toneelspel vormde een belangrijk ideologisch en normatief communicatiemiddel dat door kerkelijke en wereldlijke elites, die aan de spelen overigens een deel van hun prestige ontleenden, werd gebruikt om religieuze, politieke of andere waarden te propageren.

Aan de hand van stukken over een mislukt heksenproces uit 1485, waarin Heinrich Institoris, een van de auteurs van de 'Heksenhamer', een centrale rol speelde, geeft Heide Dienst een interessant overzicht van de gangbare toverijpraktijken in Innsbruck (80-116). Niet de geleerde

elitaire demonologie, maar de magische voorstellingen en praktijken in het dagelijkse leven van de bevolking hebben haar aandacht. Uitvoerig wordt ingegaan op het instrumentarium aan toevormiddelen, waar nagenoeg uitsluitend vrouwen zich van bedienden. Vandaar dat de auteur constateert dat de alledaagse magie het domein van de vrouw was. De schrijfster legt een verband met de grote sociale spanningen tussen vrouwen onderling in hun streven hogerop te komen in de samenleving, hetgeen alleen mogelijk was voor gehuwde vrouwen (liefdestoverij!).

Het dagelijks leven van de katholieke en protestantse geestelijkheid in Krems vormt het thema van de bijdrage van Franz Schönfellner (117-151). In de overgangperiode van de jaren 1550-1570 zien we een verval van de oude katholieke kerkelijke structuren en 'een toenemende protestantisering van zielzorg en onderwijs. De overwegend protestants-gezinde magistratuur van Krems heeft een dominante invloed op de benoemingen. Toch vormde de nieuwe religie niet in alle opzichten een breuk; er was volgens de auteur sprake van een vermenging van oude en nieuwe vormen. Soms kenden bepaalde oorspronkelijk katholieke instellingen een continuïteit, zoals de Sacramentsbroederschap dat onder gereformeerde leiding voortleefde.

Het eerste deel eindigt met een algemene beschrijving van het leven in hospitalen door Adalbert Mischlewski (152-173). Deze charitatieve stedelijke instellingen, waarin niet alleen zieken verbleven, maakten in het begin van de zestiende eeuw een transformatieproces door als gevolg van rationalisering van de 'bedrijfsvoering', commercialisering (opname tegen betaling) en "kommunalisering", waarmee het overnemen van de rol van broederschappen en geestelijke orden door de stedelijke overheid bedoeld wordt. De auteur beschrijft op welke wijze de dicht op elkaar levende hospitaalbevolking de tijd doorbracht; behalve uit het voorzien in de primaire levensbehoeften bestond de dagorde voor een aanzienlijk deel uit verplichte religieuze activiteiten.

Thomas Fröschl gaat in op de meer algemene aspecten van het stedelijk leven, als een soort 'achterdoek' voor de vier bijdragen van het tweede deel (174-194). Door ook de kleine en middelgrote steden, met vaak nog een sterk agrarisch karakter, in zijn betoog te betrekken, wil hij een representatief beeld van het Middeneuropese stedenlandschap geven. Getracht wordt de reikwijdte van het bijzondere bronnenmateriaal van de buitengewone rijksdagen aan te geven: de beschrijvingen zijn volgens Fröschl, mits juist geïnterpreteerd, ook in hoge mate representatief voor het 'gewone' dagelijkse leven in de steden waar minder bronnen voor beschikbaar zijn.

Een fraai beeld van het reizen in de zestiende eeuw, waarbij niet alleen aan de logistieke problemen maar ook aan de beleving aandacht wordt besteed, geeft Erwein Eltz (195-221). Door de grote regelmaat waarmee gezanten reizen ondernamen ontstond er een routine in reisplanning en -voorzieningen, hetgeen gecompliceerde en niet-alledaagse tochten met grote gezelschappen, zoals de "Fürstenzug" een veilige infrastructuur verschafte. Bij de organisatie van het reizen waren ook vele onderdanen betrokken die onderweg van alles aanleverden en zo een graantje meepikten – door de grote vraag stegen immers de prijzen – van de rijksdagen.

De bijdrage van redacteur Alfred Kohler handelt vooral over de organisatorische aspecten van het wonen en eten tijdens de rijksdagen die soms maandenlang konden duren (222-257). De stedelijke autoriteiten namen speciale maatregelen ter reglementering van de prijzen, de zogenaamde "Herbergsordnungen". Door inventief gebruik van deze bron kan de auteur interessante tabellen samenstellen waaruit de kwaliteits- en prijsverschillen van de herbergen inzichtelijk worden. Ondanks deze reglementen waren prijsstijgingen toch onvermijdelijk vanwege de excessieve vraag; het aantal reizigers stond namelijk geheel niet in verhouding tot het aantal stadsbewoners. Vandaar dat men vaak overging tot het meebrengen of het vooraf laten kopen van levensmiddelen. Tevens werd door vorsten geïnvesteerd in vaste residenties om de kwaliteit van hun dagelijks leven veilig te stellen.

Een andere bijdrage met betrekking tot reglementering van het vaak problematische samenleven tijdens de rijksdagen biedt Rosemarie Aulinger (260-290). Het grote aantal vreemdelingen van allerlei nationaliteit zorgde voor extra spanningen en verhoogde het gevaar voor ziekten, brand en criminaliteit. Voor elke rijksdag werd een uitvoerige verordening opgesteld ter aanvulling van de stedelijke instructies, die natuurlijk niet in alle details van het 'bijzondere' dage-

lijkse leven tijdens een rijksdag voorzagen. De auteur bespreekt ook de daadwerkelijke toepassing van de verordeningen en de effectiviteit van de rechtspraak in de praktijk.

De rij wordt gesloten door Albrecht Luttenberger die een artikel wijdt aan pracht en praal als representatie van elites (291-326). Een rijksdag ging gepaard met vele uitingen van politiek ceremonieel waaraan het stadsvolk zich kon vergapen en waarbij tevens een sociale afstand werd geschapen en gemarkeerd, vooral ook door het hanteren van een specifiek taalgebruik. Maar ook intern trachtte de adel elkaar de loef af te steken door onder meer overdadige banketten en imponerende spelen te organiseren, die hoge representatiekosten met zich meebrachten. Deze festiviteiten stonden in scherp contrast met het dagelijks leven van de stadsbewoners, maar aangezien de ceremonies vaste vormen kregen – de auteur spreekt van ritualisering – kan men wel spreken van een maatschappelijke routine. Dit geldt natuurlijk in het bijzonder voor het dagelijks leven van de adel. Gepleit wordt dan ook voor een sterk sociaal-gedifferentieerde benadering van het fenomeen ‘Alltag’.

De bijdragen zijn alle van hoge kwaliteit en bijzonder goed gedocumenteerd. Dit maakt deze degelijke Oostenrijkse bundel tevens tot een leesbare en gevarieerde staalkaart van de hedendaagse ‘Alltagsgesichte’. Ik wacht met spanning op de monografieën. – Gerard Rooijackers, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Lévy Zumwalt, Rosemary. *The enigma of Arnold van Gennep (1873-1957): master of French folklore and hermit of Bourg-la-Reine.* Helsinki 1988, Academia Scientiarum Fennica. (FF Communications, 241). 133 p., 1 ill.; ISSN 0014-5815, ISBN 951-41-0571-0.

Dat Arnold van Gennep, de beroemde auteur van *Les rites de passage* (1909) en van volkskundige beschrijvingen van grote delen van Frankrijk, nooit een leerstoel heeft bekleed aan een Franse universiteit, is een merkwaardig gegeven. Maar om met de auteur van dit boekje te spreken over een raadsel, gaat wat ver. Aan het begin van de eeuw bestond er tussen Van Gennep, die zich aanvankelijk bezig hield met etnologische onderwerpen (o.a. totemisme op Madagascar, mythen in Australië), en de kring van geleerden rond Emile Durkheim geen goede verstandhouding. Over de gewichtigdoenerij in academische kringen had hij in 1911 een satirisch boekje geschreven, waarover men nogal vervolgen was. Bovendien uitte hij fundamentele kritiek op het werk van Durkheim. Hij meende bijvoorbeeld dat deze te weinig aandacht schonk aan de betekenis van het individu in de samenleving en zijn generalisaties baseerde op soms onnauwkeurige bronnen. Durkheim moet zich aan deze kritiek hebben gestoord, want hij heeft in zijn werk nooit naar Van Gennep verwezen. Ook ten aanzien van de toen gangbare historische benadering, waarin culturele verschijnselen gezien werden als relicten uit een dikwijls ver verleden, nam Van Gennep een afwijkend standpunt in. Hij meende dat het heden een voldoende verklaring kon bieden voor bepaalde gebruiken, wanneer men maar aandacht schonk aan hun relatieve positie ten opzichte van andere gewoonten. In dit licht dient zijn *Rites de passage* te worden gezien. Hij beschouwde de daarin ontwikkelde denkbeelden als een hulpmiddel om feiten te ordenen en betekenis te geven. Om de bruikbaarheid van zijn schema te toetsen, legde hij zich vanaf de jaren twintig toe op de volkskunde van Frankrijk, door hem omschreven als de ‘etnografie van de plattelandsbevolking’. Tijdens veldwerk en door middel van vragenlijsten bracht hij een grote hoeveelheid gegevens bijeen, die hij vastlegde in een indrukwekkende reeks publicaties.

Met de hierboven samengevatte karakteristiek van het werk van Van Gennep herhaalt de schrijfster in grote lijnen wat al in 1974 door de Franse volkskundige Nicole Belmont in haar, ook in het Engels vertaalde, boekje over Van Gennep naar voren is gebracht. Als nieuwe bron heeft Lévy Zumwalt de onuitgegeven correspondentie van Van Gennep geraadpleegd. Daaruit blijkt echter niet veel meer dan dat hij over veel (internationale) contacten beschikte. Verder gaat zij kort in op de ontvangst van het werk van Van Gennep in de Angelsaksische wereld. De vraag die zij zich niet stelt, is hoe het komt dat Van Gennep later in zijn leven op grond van zijn volkskundig werk geen leerstoel in de volkskunde heeft kunnen verwerven. Dit zou een onderzoek naar de late academische erkenning van de volkskunde in Frankrijk in het algemeen hebben

vereist. Een dergelijke bredere opzet heeft de schrijfster aan haar studie blijkbaar niet willen geven. Ook aan een evaluatie van het werk van Van Genneep naar hedendaagse volkskundige maatschappen komt zij nauwelijks toe. Daardoor is dit boekje te beschouwen als niet meer dan een handzame, maar ook wat overbodige, inleiding tot het werk van Van Genneep. – J. Helsloot.

Linden, Renaat van der. *Maria bedevaartvaantjes. Verering van Onze-Lieve-Vrouw op 1175 vaantjes.* Brugge 1988, Uitgeverij Tabor. 327 p., 600 ill. waarvan ruim 200 in kleur, en 4 los bijgevoegde vaantjes; ISBN 90-6597-413-X.

Voor een inhoudelijke beoordeling van dit prachtig uitgegeven corpus van bedevaartvaantjes verwijs ik naar mijn bespreking van het eerste deel (VB 14 nr. 1 (1988) 106-109). Opzet en karakter van dit aan Maria gewijde tweede deel is geheel identiek aan het in 1986 verschenen deel dat aan de overige heiligen was gewijd. Na het eigenlijke repertorium stellen de slotbeschouwingen (p. 277vv) enige losse aspecten van de vaantjes en de Maria-devotie aan de orde. Naast de voor- en achterkant van de vaantjes betreft het hier thema's als: de aanroepingen van Maria, gebed(svormen), volksgeloof en bedevaart- en devotie-centra, de mandorla. Enige slotopmerkingen onder het raadselachtige kopje 'telespektie' sluiten het geheel af. – P.G.J. Post.

Monna, A.D.A. *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen.* Amsterdam 1988, Rodopi. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht. 272 blz., 13 ill.

Machutus, Michaël, Petrus, Gislenus en Medardus zijn de middeleeuwse heiligen die ons in de Utrechtse dissertatie van Monna meenemen op een zwerftocht langs kerken en abdijen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk, Italië en Engeland. Het zijn zowel alom bekende als in onze streken minder populaire heiligen, die op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken lijken te hebben. Zij worden echter met elkaar verbonden door de speciale verering die Ansfried, de graaf die na een wereldlijke carrière op oudere leeftijd in 995 bisschop van Utrecht werd en stichter was van twee bekende abdijen (Thorn in Limburg en Hohorst bij Amersfoort), hen toedroeg. Hoewel dit niet uit de titel van het boek blijkt, is hij de echte hoofdrolspeler in dit boek en niet de heiligen. Monna noemt zijn studie daarom ook wel een bijdrage tot de bibliografie van Ansfried.

Zijn werk omvat drie delen. Het middelste deel genaamd 'Ansfried en de stichting van Thorn' verscheen al eerder in druk en werd in een enigszins gewijzigde vorm opgenomen. Dit hoofdstuk is echter niet in de eerste plaats van belang voor de bepaling van het juiste tijdstip waarop Ansfried deze abdij stichtte – een exactere datering dan tussen 972 en 995 kan niet worden gegeven – maar wel vanwege het feit dat de schaarse en voor het merendeel al bekende gegevens over het leven van de bisschop door de schrijver kritisch worden doorgelicht. Ook het derde deel van het boek 'Diagnose van een omstreden dertiende-eeuwse kalender uit de Servaasabdij in Utrecht' verscheen reeds eerder in druk.

Het eerste en belangrijkste deel van het boek werd nog niet gepubliceerd en is genaamd 'Ansfried in het licht der heiligen'. Hierin ligt het accent op de rol van Ansfried als verzamelaar van relieken en verbreider van de verering van de heiligen die zijn speciale voorkeur genoten. Deze studie past tevens in het bredere kader van het onderzoek naar de verspreiding van de cultus van heiligen, ook wel heiligengeografie genoemd. Meestal vormt daarbij de verbreiding van de cultus van één bepaalde heilige het uitgangspunt of probeert men in kaart te brengen welke heiligen er in een bepaalde streek voorkwamen. Monna kiest dus een ander uitgangspunt en vertrekt van de persoonlijke voorkeur van een belangrijk man als de drijvende kracht achter de verspreiding van de verering van bepaalde heiligen. In het geval van Ansfried wordt deze aanpak aanzienlijk gecompliceerd door het feit dat uit het beschikbare bronnenmateriaal niet duidelijk blijkt welke zijn geliefkoosde heiligen waren.

Op zoek naar de heiligen van Ansfried stuitte Monna in de eerste plaats op Machutus (Malo), een Bretonse heilige die in Noord-Frankrijk en Vlaanderen vrij populair was, maar in Nederland slechts in een beperkt aantal plaatsen werd vereerd. Hoewel er over de herkomst van zijn verering in Nederland al vrij veel is geschreven, kon die niet met zekerheid worden vastgesteld. Monna

betoogt nu dat het Ansfried geweest moet zijn die zijn cultus geïntroduceerd heeft. Op twee plaatsen waar Machutus werd vereerd (Monster in Zuid-Holland en Vught in Noord-Brabant) bestond er op een of andere manier ook een band met Ansfried. Ansfried zou met deze heilige in contact zijn gekomen in de abdij van Gemblours bij Namen waarmee zijn familie diverse contacten onderhield en die hij zelf als kind, maar misschien ook later, bezocht heeft. De heilige werd hier in ieder geval in de elfde eeuw vereerd. Om zijn stelling te kunnen bewijzen moet Monna vervolgens aantonen dat de verering van Machutus te Gemblours tenminste een eeuw ouder was. Op dat moment begint de zwerftocht, die aanvangt met de verdrijving door de Noormannen tussen 923 en 926 van de monniken uit de Franse bisschopsstad Alet. Zij namen het lichaam van Machutus, dat in deze bisschopsstad rustte sedert het uit zijn eerste graf in Saint-Malo was geroofd, met zich mee. Naar alle waarschijnlijkheid kwam in ieder geval een groot deel van dit lichaam in Parijs terecht. Uitvoerig gaat Monna na via welke wegen de relieken van Machutus Gemblours kunnen hebben bereikt. Er zijn een aantal mogelijkheden, maar van essentieel belang blijkt het feit te zijn dat Gemblours deel uitmaakte van een net van abdijen die onder de invloed stonden van de tiende-eeuwse hervormingsbeweging geleid door Gerard van Brogne. Deze abdijen onderhielden regelmatig contacten met elkaar en het is mogelijk dat Gemblours via een van deze kloosters de relieken van Machutus verkregen heeft. Monna wijst in dit verband speciaal op banden tussen Vlaanderen en Gemblours. In dit geheel kan de abdij Mont Saint-Michel waar Machutus vereerd werd een bijzondere positie hebben ingenomen.

De contacten tussen Gemblours en Mont Saint-Michel brachten de auteur vervolgens op het spoor van de tweede heilige die zich in de speciale gunst van Ansfried en zijn gelijknamige oom kon verheugen, de aartsengel Michaël. Deze heilige was tevens de beschermer van de parochiekerk van Thorn die naar alle waarschijnlijkheid door de oom van Ansfried was gesticht en aan zijn neef vermaakt. Binnen deze parochie stichtte Ansfried zijn beroemde abdij die, zoals Monna aannemelijk maakt, tevens de familieabdij van de Ansfrieds was. De abdij Hohorst die hij aan het eind van zijn leven op een hoogte genaamd de Heiligenberg bij Amersfoort stichtte, zou vóór de verplaatsing naar Utrecht ook aan Michaël zijn gewijd en was als het ware een Mont Saint-Michel in het Sticht.

Gislenus, een heilige die vereerd werd in een van de kloosters die tot de hervormingsbeweging van Gerard van Brogne behoorde, was de derde heilige die Ansfried een speciale verering zou hebben toegedragen. Mogelijk vond de wijding van de abdij Thorn op zijn feestdag plaats. Tenslotte zou er ook een speciale band tussen Ansfried en de heiligen Menardus en Petrus hebben bestaan. De laatste was de patroonheilige van de kerk van Gilze, waarschijnlijk een eigenkerk van de vrouw van Ansfried.

Nu en dan verlaat de schrijver de heiligen even en betreedt wereldlijker paden op zoek naar de omvang van de bezittingen van Ansfried en zijn gelijknamige oom. In een boeiend betoog en met gebruikmaking van een zeer bijzondere bron, namelijk de beschrijving in de 'Officia propria' van de processies op de drie kruisdagen, maakt hij in het hoofdstuk 'Bezittingen van de Ansfrieds in Midden-Limburg' aannemelijk dat de Ansfrieds een groot domein moeten hebben bezeten te Thorn, Neeritter en Kessenich. Daarentegen zouden de bezittingen van Ansfried in het graafschap Rien wel eens minder omvangrijk geweest kunnen zijn dan is beweerd.

Het boek van Monna is gebaseerd op zeer diverse bronnen: heiligenlevens, oorkonden, liturgische teksten, kalenders enzovoort. Het is de verdienste van Monna dat hij uit deze zeer diverse gegevens een beeld heeft opgebouwd van Ansfried en zijn tot dusverre nog onvermoede activiteiten op het gebied van de heiligenverering. Door Ansfried als de centrale persoon te nemen van zijn onderzoek heeft hij zeker nieuwe perspectieven geopend. Monna is zelf de eerste om toe te geven dat een deel van zijn conclusies een hypothetisch karakter heeft. Dit maakt ook het aantrekkelijke van dit boek uit, het daagt als het ware uit tot polemiek en verder onderzoek. Ik kan het dan ook niet laten op enkele van zijn conclusies te reageren, speciaal wat betreft de relatie tussen Ansfried en de aanwezigheid van Machutus in Monster, een van de uitgangspunten van de studie.

De schrijver heeft zich bij het gebruik van zijn bronnen – moeten baseren op de bronnenkritiek van anderen. Bij weinig van zijn bronnen staat de datering of zelfs de echtheid onomstotelijk vast. Hij loopt dus voortdurend het risico dat zijn zorgvuldig opgebouwde hypothesen op drijfzand berusten, bijvoorbeeld wanneer door hernieuwd diplomatisch of paleografisch onderzoek een geraadpleegde bron jonger, onecht of in hoge mate onbetrouwbaar blijkt te zijn. Over het algemeen houdt de schrijver bij het opbouwen van zijn hypothesen met diverse mogelijkheden rekening. In een enkel geval loopt hij mijns inziens wel wat al te gemakkelijk over een valse oorkonde heen. De kerk van Monster, gewijd aan Machutus, zou een eigenkerk van Ansfried zijn geweest, die in 985 in dit gebied door de keizer met goederen was begiftigd. Ansfried zou deze kerk vervolgens, zoals in een onechte oorkonde gedateerd op 1006 wordt vermeld, aan de abdijs van Hohorst bij Amersfoort hebben geschonken. De St. Paulusabdijs, de opvolger van deze abdijs, blijkt in de dertiende eeuw inderdaad aanspraken op deze kerk te kunnen maken. Maar in de oorkonde uit 1028 waarin keizer Koenraad de abdijs van Hohorst in de goederen die door Ansfried werden geschonken bevestigde en die zeker echt is, komt de kerk van Monster in het geheel niet voor. Monna lost dit probleem op door te veronderstellen dat in 1028 de kerk van Monster tijdelijk in handen was van graaf Dirk III. Mijns inziens vormt dit geen enkele reden waarom de kerk van Monster in de oorkonde zou ontbreken. Integendeel, juist het feit dat de rechten van de abdijs op dat punt waren geschonden zou een reden zijn om dit bezit in de keizerlijke bevestiging te laten opnemen en zo van een extra rechtstitel te voorzien. Het is dus allerminst zeker dat het Ansfried is geweest die de St. Paulusabdijs de rechten op de kerk van Monster heeft gegeven. Dit doet op zichzelf niets af aan de stelling dat Ansfried deze kerk kan hebben gesticht, maar de rechtstreekse lijn tussen Monster, Ansfried en de St. Paulusabdijs is hiermee verbroken. Blijft over het argument dat Ansfried in 985 in dit gebied met goederen werd begiftigd. Daar staat tegenover dat hij niet de enige was die hier gegoed was. Wanneer we aannemen dat met het in de achtste en tiende eeuw vermelde Masamuthon Monster is bedoeld (zie blz. 35) dan hebben ook de abdijs van Lorsch en de Utrechtse kerk hier bezittingen gehad. De abdijs van Lorsch werd door Monna terecht als eventuele stichter afgewezen, maar de mogelijkheid dat Monster een bisschoppelijke eigenkerk is geweest, die in de tweede helft van de elfde eeuw aan de St. Paulusabdijs werd geschonken kan niet zonder meer terzijde worden geschoven. Dan blijft als enige argument dat voor Ansfried als stichter van de kerk van Monster zou kunnen pleiten de aanwezigheid van Machutus als de kerkpatroon over. Monna wijst echter zelf (blz. 148-149) op banden tussen het Utrechtse domkapittel en Brugge, waar in de kerk van Sint Donaas Machutus in de elfde eeuw werd vereerd.

Door Ansfried centraal te stellen in zijn onderzoek is de auteur erin geslaagd verschillende onverwachte verbanden bloot te leggen. Zijn uitgangspunt heeft echter ook nadelen. Soms is hij misschien wat te snel geneigd een bepaalde heiligenverering aan Ansfried toe te schrijven. In de Jacobikerk te Utrecht bevond zich in de vijftiende eeuw een beeld dat Machutus voorstelde en in de tweede helft van deze eeuw werd bij de vergroting van deze kerk bovendien een kapel aan hem gewijd. De auteur aarzelt weliswaar de verering op Ansfried zelf terug te voeren, maar acht het wel mogelijk dat de verering op een of andere manier op de St. Paulusabdijs zou kunnen teruggaan. Overtuigende argumenten voor deze stelling geeft hij niet. Ik vraag me af of we voor de verbreiding van de populariteit van Machutus in de late middeleeuwen ook niet in een andere richting zouden kunnen zoeken. Uit een aantal zestiende- en zeventiende-eeuwse bronnen is bekend dat men plaatsen waar Machutus werd vereerd bezocht om genezing te zoeken voor diverse kwalen zoals rachitis, jicht en reuma. Het is bij de huidige stand van het onderzoek niet duidelijk vanaf welke tijd Machutus te hulp werd geroepen als bemiddelaar bij deze ziekten. In een verzameling van bezweringsformules in een vijftiende-eeuws handschrift dat te Gent berust wordt een "sente machhuut" genoemd, maar daaruit blijkt niet voor welke ziekte hij werd aangeroepen. (W. Braekman, 'Middel nederlandse zegeningen, bezweringsformulieren en toverplanten.' *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* N.R. 1963, 275-372, spec. 307). In Utrecht waren, zoals Monna vermeldt (blz. 148 noot 369), aan het begin van de vijftiende eeuw een tweetal afschriften (in het domkapittel en het klooster

Nieuwlicht) van een Vita van Machutus aanwezig. Kunnen deze beschrijvingen van het leven van deze heilige een rol hebben gespeeld bij de verspreiding van zijn reputatie als genezer? Dat zijn faam zijn verering vooruit kon gaan, blijkt uit een voorbeeld dat Monna vermeldt. De moeder van Wilhelmus Lindanus, de latere bisschop van Roermond, trok aan het begin van de zestiende eeuw vanuit haar woonplaats Dordrecht naar de Jacobikerk te Utrecht om in de Machutus-kapel met succes genezing te zoeken voor haar zoontje. Hieruit kunnen we afleiden dat het in Dordrecht bekend was dat Machutus bij bepaalde kinderziekten uitkomst kon bieden, zonder dat hij door middel van een beeld of kapel daar werd vereerd. Later werden de kinderen die aan de 'St.Machuijsieckte' leden geholpen in de Ploechkapel die aan Maria was gewijd. We achten het zonder nader onderzoek niet zonder meer uitgesloten dat de Machutusverering in Vught op een dergelijke wijze kan zijn ontstaan. Anders dan in Monster hebben we hier niet te maken met een kerk die aan Machutus was gewijd en die door Ansfried die hier bezittingen had gesticht zou kunnen zijn, maar met een beeld dat enige eeuwen nadat deze bisschop leefde werd gemaakt. Wat de iconografische gronden zijn waarop het vijftiende-eeuwse beeld dat een bisschop voorstelt als Machutus wordt geïdentificeerd vermeldt Monna helaas niet. Zou ook in dit geval het beeld niet oorspronkelijk een andere heilige hebben kunnen voorstellen?

De grote kracht van het boek van Monna is dat het met zoveel enthousiasme en kennis van zaken is geschreven dat men zich door zijn betoog laat meeslepen. Bovendien worden de meeste vragen die bij het lezen rijzen door de auteur zelf beantwoord. Dat zijn antwoord niet altijd bevredigend is, moge duidelijk zijn. Maar dat neemt niet weg dat het boek een belangrijke bijdrage is, niet alleen voor onze kennis van bisschop Ansfried en zijn heiligen, maar vanwege de reconstructie van de bezittingen van Ansfried zeker ook voor de geschiedenis van Midden-Limburg. – Ellen Palmboom, PJMI, afd. Naamkunde.

Moser, Dietz-Rüdiger. *Fastnacht – Fasching – Karneval. Das Fest der "verkehrten" Welt.* Graz / Wien / Köln 1986, Verlag Styria (Edition Kaleidoskop). 382 p., 405 ill.; DM 98,-; ISBN 3-222-11595-8.

In dit fraai geïllustreerde en voor een breed publiek bestemde boek geeft Dietz-Rüdiger Moser een samenvatting van de reeks van publicaties waarin hij de afgelopen jaren zijn visie naar voren heeft gebracht op de betekenis van het carnaval. Zijn benadering mag in grote lijnen bekend worden verondersteld; aan de studies van Moser en van zijn leerlingen Jürgen Küster en Werner Mezger is in dit tijdschrift al eerder aandacht geschonken. Moser beschouwt het carnaval als een christelijk, door de katholieke kerk geïnspireerd en gestimuleerd feest. De deelnemers daaraan beelden gedurende enkele dagen een zondige, ongelovige, heilloze wereld uit, die bij het begin van de vastentijd nadrukkelijk wordt afgezworen. Door de ontkenning van het tijdens het carnaval gegeven, verkeerde, voorbeeld wordt het geloof opnieuw bevestigd. Moser baseert zijn interpretatie in hoofdzaak op de overeenkomsten tussen enerzijds iconografische bronnen (o.a. afbeeldingen waar narren op voorkomen) en theologische literatuur waarin de allegorische betekenis wordt vermeld van bijvoorbeeld het schip of bepaalde dierfiguren, en anderzijds verschijningsvormen van het carnaval (bepaalde kostuums, maskers, wagens, gebruiken) uit verschillende plaatsen en tijden.

Gezien het karakter van het boek is het te begrijpen dat Moser niet ingaat op de kritiek die tegen zijn opvattingen is ingebracht. Maar omdat het tevens de afsluiting van zijn onderzoek naar het carnaval vormt, is dat toch enigszins te betreuren. Het belangrijkste bezwaar tegen zijn interpretatie, het ontbreken van ondubbelzinnige bewijspplaatsen voor de steun van de kerk aan het carnaval, weet hij ook in dit boek niet weg te nemen. Juist waar hij die wel meent gevonden te hebben, bijvoorbeeld in uitspraken van kardinaal Faulhaber uit 1934, komt de fundamentele zwakte van zijn redenering tot uitdrukking. Hoewel hij zich wel degelijk bewust is van de bijzondere, tijdsgebonden omstandigheden waarin deze uitspraken gedaan zijn, ontnemt hij ze dit historisch bepaalde karakter vrijwel onmiddellijk door ze als vanzelfsprekende uitingen te beschouwen van het eeuwenlang onveranderd gebleven standpunt van de kerk. Op dezelfde wijze

weet hij de door hem beschouwde carnavalskostuums en carnavalswagens steeds een plaats te geven in het door hem geconstrueerde systeem van theologische betekenissen. Ook hier erkent hij dat de feestvierders zich niet altijd bewust zullen zijn geweest van de diepere zin van hun voorkeur voor een bepaald masker of kostuum. Hij meent echter dat die keuze alleen te verklaren is vanuit de voortgaande en onveranderlijke traditie. Zonder het te weten zijn de carnavalisten, overal en altijd, de uitvoerders van een godsdienstig ritueel, van een kerkelijke strategie. Het is duidelijk dat een dergelijke dogmatische opstelling het zicht op de (veranderende, historische) werkelijkheid beneemt en geen ruimte biedt aan een bespreking van het zinvolle en voor de volkskunde kenmerkende probleem van de verhouding tussen traditie en verandering, tussen het voortbestaan van uiterlijke vormen en het verschuiven van betekenissen. De mogelijkheid dat op z'n minst sommige elementen van het carnaval, soms, ergens, strijdig met zijn hypothese zouden kunnen zijn wordt door de auteur niet overwogen. De weinig afstandelijke, geëngageerde stijl waarin het boek geschreven is versterkt de indruk dat het de auteur er eerder om te doen is aan de hand van het carnaval de actualiteit van het katholieke geloof te benadrukken dan om een wetenschappelijke verhandeling te schrijven. Dat is ieders goed recht, maar met volkskunde heeft dat weinig meer te maken. – J. Helsloot.

Nicolaisen, W.F.H. (ed.). *Folk-narrative research in the U.S.A.* – Fabula 29 nr. 3-4 (1988) p. 286-399.

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de American Folklore Society is dit nummer geheel gewijd aan het Amerikaanse volksverhaalonderzoek. Het bestaat uit tien bijdragen van Amerikaanse onderzoekers die allen deel uitmaken van de in 1984 opgerichte volksverhaalsectie van deze vereniging. Hun bijdragen gaan telkens over een ander onderwerp en zijn typerend voor het Amerikaanse volksverhaalonderzoek van de laatste jaren. Ze zijn niet allemaal de moeite van het vermelden waard. Barbara Allan en Lynwood Montell analyseren 52 sagen van Anglo-Amerikanen over verloren schatten. In de sagen zijn het meestal de Spanjaarden en Fransen die de schatten verliezen of weer moeten afstaan aan de Indianen. Deze verbergen de schatten of geven ze aan de Anglo-Amerikanen. De sagen weerspiegelen de vaak onuitgesproken, tegenstrijdige gevoelens van de vertellers ten aanzien van hun recht en dat van de Indianen op de grond (p. 290-301). Christina Bacchilega gaat in op het gebruik van het traditionele sprookje door 'postmoderne' literatoren (302-316). Ronald L. Baker reconstrueert het lynchen van de neger George Ward na de door hem gepleegde moord op een twintigjarige blanke vrouw in 1901 en onderzoekt de berichtgeving door de lokale krant en de sagen die erover zijn opgetekend. Hij beschouwt de lynchpartij als een rituele moord op basis van het racistische schema 'slechte zwarte man – goede blanke vrouw' en zijn studie als een bijdrage tot het bestrijden van vooroordelen. Om echt te overtuigen had hij ook het lynchen van blanke mannen moeten onderzoeken (317-325). Dat in uitgaven van de sprookjes van Grimm de mannelijke menseneters niet, maar de vrouwelijke wel worden afgebeeld, wijt Ruth B. Bottigheimer aan de wijdverbreide neiging om vrouwen te criminaliseren (326-341). Gary Alan Fine ziet een tendens in het Amerikaanse volksverhaalonderzoek om behalve aan de tekst en de uitvoeringsaspecten ervan ook aandacht te besteden aan de politieke, sociale en economische structuur van de maatschappij omdat die in hoge mate de inhoud van de verhalen bepalen. Als voorbeeld wijst hij o.a. op de vele griezelverhalen over grote ondernemingen en over voedsel. Hij voorziet deze tendens van de term 'derde macht' (342-353). Sandra K.D. Stahl gaat in op de drie centrale thema's in de studie van het persoonlijke verhaal: de verhouding ervaring-verhaal, traditie-persoonlijke creativiteit, en de mate waarin het verhaal informatie verschaft over de persoon van de verteller (390-399). – A.J. Dekker.

Noordegraaf, Leo, en Gerrit Valk. *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen.* Bergen (NH) 1988, Octavo. 283 p., tatr. ill.; f45,-; ISBN 90-70805-14-6.

De pest als gruwelijke en nog steeds doorklinkende dissonant: met deze inzet geven Noordegraaf en Valk de toon aan van hun boek. Een boek waarin muzikale metaforen overigens slechts als

franje dienen: de hoofdstukken dragen titels als Dancse macabre en Marche funèbre. Op de Finale volgt een ietwat prozaïscher toegift, bestaande uit de gebruikelijke bijlagen, noten en bibliografie – een register ontbreekt helaas.

Zoals uit de ondertitel blijkt gaat het in dit boek om de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen. Waar de auteurs dat van belang vinden geven ze ook informatie uit andere Noordnederlandse provincies en uit andere delen van Europa. Het eigenlijke onderzoek begint in 1450 en eindigt in de tweede helft van de jaren zestig van de zeventiende eeuw, toen Holland voor de laatste maal door een pestepidemie bezocht werd. De typering van de pest als dissonant is dan ook bedoeld als correctie op een al te rooskleurig beeld van Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw, als zou de Republiek zich ook op het terrein van ziekte en gezondheid gunstig hebben onderscheiden van andere gebieden in Europa. Al wordt dit punt nauwelijks via vergelijkend onderzoek uitgediept, de dissonant-metafoor attendeert ten minste op de misvatting dat de pest na de middeleeuwen zo goed als zou zijn verdwenen uit Holland.

De auteurs baseren zich op uitgegeven rechtsbronnen, dagboeken, stadskronieken, annalen, correspondenties en brochures uit deze periode, enig eigen archiefonderzoek en – voornamelijk vóór 1940 gepubliceerd – historisch onderzoek. Zij trachten de vraag te beantwoorden waarom 'pest' zo'n uitermate negatieve bijklank heeft gekregen en behouden. Het antwoord zoeken zij in de buitengewoon ontwrichtende persoonlijke en maatschappelijke gevolgen die deze ziekte heeft gehad.

Allereerst schrijvend over de pest als ziekte signaleren de auteurs dat ook tegenwoordig nog ten dele in het duister wordt getast aangaande de manier waarop deze ziekte werd verspreid. Was het alleen de rattevlo die de besmetting op mensen overbracht, of kon het ook een mensenvlo zijn? Ook Noordegraaf en Valk kunnen het antwoord niet geven, al neigen zij ertoe om aan de mensenvlo eveneens een rol toe te kennen. Van de twee hoofdvormen van pest, de longpest en de builenpest, was het vooral laatstgenoemde die Holland in de zestiende en de zeventiende eeuw teisterde.

Vervolgens komen chronologie en geografie en ook de sociale verbreiding van de pest aan de orde. In de periode 1450-1668 zijn uit 107 jaren meldingen van pest uit één of meer plaatsen bekend. De vermoedelijk zwaarste pestaanval trof Leiden in 1635, waar ongeveer een derde van de inwoners aan deze ziekte bezweek. Van een gelijkheid voor de dood was geen sprake: de minder bedeedden liepen aanzienlijk hogere risico's op besmetting dan de meer gegoeden. Het verdwijnen van de pest schrijven Noordegraaf en Valk toe aan afnemende virulentie van de toenmalige uitheemse, geïmporteerde variant en aan het in de jaren zestig in Holland begonnen beleid van quarantaine en andere afweermaatregelen.

Daarna komen de auteurs tot wat zij noemen de kern van hun uiteenzetting: het thema van de algehele ontwrichting ten gevolge van pestepidemieën. Het zijn nu primair de reacties van tijdgenoten die ons bereiken. Angst, paniek en ontreddering vallen te beluisteren, ook angst voor joden en voor vreemdelingen als de stereotiepe pestverspreiders. Over de uiteindelijke oorsprong van de pest bestond aanzienlijke overeenstemming. Het was God, zo dacht men, die de mensen met deze ziekte strafte voor hun zonden. Niet voor niets werd de pest aangeduid als 'De Gave Gods'. Moest men dan maar berusten, of was het geoorloofd of zelfs geboden om zijn toevlucht te nemen tot preventieve en curatieve wegen en middelen? Noordegraaf en Valk suggereren dat 'het calviniseringsproces' bestrijding van de pest met 'aardse' middelen in de weg zou hebben gestaan – een opvatting die inmiddels door Peter van Rooden in NRC/Handelsblad d.d. 7 januari 1989 is aangevochten.

Meer in het algemeen zijn de auteurs geneigd om 'ontgoddelijk' van de interpretatie van ziekte te beschouwen als voorwaarde voor de ontwikkeling van de moderne medische wetenschap. Zij spreken zelfs van een ontwikkeling in de richting van de totale verwereldlijking van ziekte en gezondheid in de moderne West-Europese geschiedenis (p.183). Deze uitspraak wordt in een voetnoot enigszins gerelativeerd onder verwijzing naar zeer orthodox-christelijke stromingen als uitzondering en naar magische elementen in de genezing van ziekten binnen het rooms-katholicisme. Daar wordt echter direct aan toegevoegd dat dit niet de plaats is om een en ander nader

uit te werken. Dat is natuurlijk het goed recht van de auteurs, maar jammer is deze beslissing wel. Want juist dit intrigerende terrein van de wisselende verhoudingen tussen wat religie, magie en wetenschap wordt genoemd behoeft nog veel theoretische doordenking en empirisch onderzoek. De geschiedenis van de pest biedt daartoe belangrijke aanknopingspunten.

Aan het eind van hun boek wagen de auteurs het erop te veronderstellen dat de pest in Holland mogelijk nog meer dan op vele plaatsen elders tot een extreem ontwrichte samenleving heeft geleid (p.224). Maar daar blijft het bij, het programma bevatte immers nauwelijks vergelijkingen.

Al met al is *De Gave Gods* een lezenswaardig, informatief boek. Het bevat tal van aanknopingspunten voor verder onderzoek, waarvan de hierboven genoemde er nog maar enkele zijn. Wat bijvoorbeeld te denken van een vergelijking van de ontwrichtende werking van de pest met die van andere epidemische ziekten? Kortom: er is nog genoeg te doen op dit terrein. Wie volgt? – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Pirotte, Jean. *Images des vivants et des morts. La vision du monde propagée par l'imagerie de dévotion dans le Namurois 1840-1965.* Louvain-la-Neuve / Bruxelles 1987, Collège Érasme / Éditions Nauwelaerts. (Université Catholique de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 6e série, 34). LXXIV + 418 + (35) p., ill.

Op het terrein van studies over devotieprentjes kan dit lijvige werk van Jean Pirotte zonder meer als een standaardwerk worden gekenschetst. Al eerder vielen de bijdragen van Pirotte binnen de vele studies met betrekking tot beeldend devotiemateriaal op door aandacht voor nieuwe analysemethoden en theorievorming, waarbij ik met name denk aan een artikel in *Revue d'histoire de la spiritualité* (vgl jrg. 50 (1974) 479-505). Uitgangspunt voor Pirotte vormen devotieprentjes als dragers van verbeelding van geloof. Het uiteindelijke studiecensus werd geselecteerd uit een langs diverse wegen verkregen collectie van 10.118 prentjes uit Wallonië. Na een selectie bleef een corpus van 1131 devotieprentjes ('images pieuses') en 570 bidprentjes (doodsprentjes) over, afkomstig uit de provincie Namen en daterend uit de periode 1840-1965. Het boek doet verslag van het nauwgezette onderzoek naar de beeldzijde van deze prentjes. Een uitgebreide inleiding schetst achtereenvolgens het theoretisch kader van het onderzoek, de herkomst en selectieprincipes, de achtergronden van de chronologische indeling (globaal dezelfde die we vinden in het genoemde artikel uit 1974) en de keuze voor een veelheid van analysemethoden. Pirotte stelt voor de beeldtaal van de devotieprentjes te benaderen als een samenspel van drie 'sferen': die van de levenden, van de doden en van de goddelijke wereld (God en de hemelse beschermers). Tenslotte bevat dit inleidend deel nog een zeer uitgebreide, thematisch geordende bibliografie. Na een algemeen hoofdstuk over het fenomeen devotieprent volgt de eigenlijke materiaalbewerking met als hoofdstukindeling de genoemde drie sferen. Een conclusie en samenvatting, vier annexes, indices en afbeeldingen besluiten het boek.

Pirottes studie is een verademing voor wie de omvangrijke, vooral heemkundige literatuur over dit soort devotiemateriaal enigszins kent. Hoewel toegesneden op een afgebakende regio en periode biedt het boek niettemin een schat aan gegevens voor studie naar devotieprenten in het algemeen. Het beeld dat na de nauwgezette analyses naar voren komt, is een waardevolle aanvulling op de gangbare visie op de katholieke vroomheid in de negentiende en twintigste eeuw. Toch is de lezer na meer dan 400 pagina's analyse wel enigszins teleurgesteld, vind ik. Door kort op enkele elementen van het boek in te gaan wil ik dit nader toelichten en illustreren.

Het materiaal wordt benaderd vanuit tal van invalshoeken waarbij steeds de Thomistische werkwijze van de distincties opvalt; conclusies, duidelijke krachtlijnen waarmee een ontwikkeling kan worden getypeerd, zoekt men evenwel dikwijls vergeefs: het blijft toch vooral een inventariseren en onderscheiden. Dit wordt beter wanneer de rol van de kerk wordt uitgewerkt. Er wordt dan als het ware een beeldende ecclesiologie gepresenteerd; de beeldtaal op de prentjes volgt de al vaak beschreven ontwikkeling van de missionaire majestueuze kerk van Vaticanum I naar Gods-volk-onderweg van Vaticanum II, een kerkvisie die wordt gekenmerkt door openheid naar

de wereld. Interessant is het nu om bij dit soort ontwikkelingschetsen te zien hoe Pirotte zelf de ontwikkeling en met name de huidige situatie inschat. Hij komt in tal van passages naar voren als een zeer kerkbetrokken voorstander van de volkskerk die recente ontwikkelingen in de kerk met lede ogen aanziet (vgl. p. 124: "état de malaise", p. 295: "enfin, les années postérieures à 1950 annoncent la débâcle prochaine de toute une spiritualité, mieux, de toute une sensibilité où se mêlent religiosité et vision esthétique"). Hier blijkt welke de positie van Pirotte is binnen het debat rond volksreligiositeit. In het methodische deel van zijn boek spreekt hij er niet expliciet over, wél aan het einde bij de conclusies (p. 357vv). Pirotte moeten we plaatsen bij mensen zoals R. Pannet en B. Plongerou, voor wie aandacht voor volksreligiositeit vooral een ecclesiologische of pastoraaltheologische achtergrond heeft. Prikkel vormt hier het dilemma volkskerk óf keuze- of elitekerk, waarbij men hartstochtelijk opkomt voor een kerk van velen, een echte volkskerk die niet gelijkgeschakeld hoeft te worden met een lauwe en middelmatige kerk. Pas vanuit dit startpunt betreedt Pirotte het meer geschiedwetenschappelijke debat rond volksreligiositeit. Met name in de nog te bespreken conclusies valt deze betrokkenheid op (overigens zonder ooit echt tot doorzichtige apologie te worden).

Na de rol van de kerk wordt geschetst hoe de visie op de wereld een parallelle verandering ondergaat wanneer men het beeld- en tekstmateriaal op de prentjes nauwgezet analyseert. Aanvankelijk is er een primair negatieve visie: de christen moet de wereld ontvluchten; het leven op aarde is hard, en de prentjes geven hiervan een krachtig resumé (vgl. het dragen van het kruis, het beeld van de boot op zee, of dat van de beweging opwaarts zoals bij de duif van de ziel die eindelijk op kan stijgen, verlost van de aardse banden). Na 1950 wordt het beeld anders: ook de beeldtaal spreekt nu van engagement met de aarde, zelfs de Stad Gods wordt op aarde geplaatst. Gekoppeld aan deze schets van kerk en wereld passeren ook de feesten van de jaarkring en vooral van de levensas de revue. Hier valt op hoe belangrijk 'de mooiste dag van het leven' is: naast de traditionele momenten van geboorte, huwelijk en dood, springen de feesten van eerste en plechtige communie er uit. Bij de schets van de sfeer van de doden staan (uiteraard) de doodsprentjes centraal (hst. III, p. 197vv). Pirotte geeft hier geen nieuwe typologie, maar volgt in principe die van K. van den Bergh. Uitgebreid wordt bij de analyse stilgestaan bij de wijze waarop men hemel en hel voorstelt, bij de rol van de verschillende beschermers (heiligen) en bij de band met tal van negentiende- en twintigste-eeuwse devotievormen, van de cultus rond het Heilig Hart tot de bedevaarten naar Lourdes en Paray-le-Monial. Pas in dit gedeelte van het boek wordt voor het eerst de vraag aan de orde gesteld in hoeverre dit soort devotiemateriaal in de afbeeldingen een eigen, van gangbare schetsen afwijkend, beeld geeft. Over het algemeen past bij Pirotte het materiaal zich moeiteloos en harmonieus in binnen het gangbare (let wel: kerk-)historische beeld (vooral de schetsen van R. Aubert worden hier gevolgd). In belangrijke mate hangt dit samen met de gevolgde methode: de historische context draagt bij menig onderdeel ordening en typering van het prentjesmateriaal aan. Maar af en toe horen we ook van geheel eigen accenten die men door dit specifieke materiaal op het spoor komt en ook van de verschillende wegen die beeld en tekst op de prentjes zelf kunnen gaan. Bij de rol van Christus en Maria blijkt bijvoorbeeld hoe in de iconografie met name in de periode 1840-1925 een veelheid aan elementen een rol speelt, terwijl er in de teksten sprake is van een strakke uniformiteit. Ook blijkt bij de heiligen hoe hier accenten gelegd worden eigen aan de Waalse regio. Een ander signaal van de spanning tussen het gangbare beeld van roomse vroomheid en de beeldtaal van de prentjes is wanneer het leven na de dood wordt uitgewerkt. De afbeeldingen presenteren immers onmiskenbaar in tal variaties het beeld van het paradijs, van vreugde, geluk, uitzicht (vgl. palm, victoria, licht, boot die aankomt in de haven, vuurtoren, eeuwige stad etc.), terwijl toch de zeer invloedrijke paters Redemptoristen in hun prediking ('sermons terrifiants') juist de verschrikkingen der laatste dagen voorspiegelden (p. 254, 352). Maar ook hier doet de altijd naar harmonie strevende Pirotte een poging tot verklaring en integratie. De prentjes richten zich vooral op de begrafenisituatie, terwijl de Redemptoristen hun visie op de laatste dingen gebruikten in hun missies gericht op bekering. (NB: juist ook bij deze missies werden prentjes gebruikt als een herinnering aan de geslaagde missie!). Ik zou eerder geneigd zijn de chronologie in de verklaring te betrekken.

Het boek sluit af met enkele conclusies die verre van opzienbarend genoemd kunnen worden. Als het gaat om de herkomst van de prentjes komen vooral Frankrijk (Parijs) en België in het vizier. Met name in de twintigste eeuw speelt ook de Waalse regio een rol van betekenis door enkele kloosters waar men devotiemateriaal produceerde of ontwierp. Ook blijkt op onderdelen invloed van lokale mariale centra zoals Beauraing, Berzée en Foy-Notre-Dame. Voor het overige geeft Pirotte toe dat het beeld zeer algemeen is en hoe zijn studie eigenlijk laat zien hoe deze algemene, zeer internationale beeldtaal in een lokale situatie een plaats krijgt en hoe men daar slechts weinig varieert en aanpast. In het gebruikmaken van de bidprentjes om uitspraken te doen over de veranderende houding ten opzichte van de dood is Pirotte uiterst terughoudend. Bij de conclusies wil hij hoogstens een hypothese lanceren waarin eerder de kerkbetrokken Pirotte die de situatie in de twintigste eeuw aanschouwt aan het woord is dan de mentaliteitshistoricus: "les images de la première décennie du XXe siècle marqueraient un tournant vers une occultation de la mort sous un masque de plus grande indifférence" (p. 354). Een volgende conclusie is evenmin verrassend. Het beeldmateriaal van het corpus is zeer christocentrisch; pas op de tweede plaats volgt Maria. Heiligen, met uitzondering van Jozef, Antonius van Padua en voor de twintigste eeuw Theresia van Lisieux, staan duidelijk op het tweede plan. Op de vraag naar de doelgroep introduceert Pirotte het aan J. Malègue ontleende sleutelwoord 'classes moyennes du salut'. Voor Pirotte (zie hier hetgeen we boven zeiden over zijn plaats in het debat over volksreligiositeit) is het materiaal bedoeld voor de kerkelijke massa, voor het volk in sociale maar vooral in kerkelijke zin ('kerkvolk', de rooms-katholieke massa). Terecht neemt hij hierbij afstand van het standpunt dat kerk en theologen tot in detail de beeldtaal sturen en dat het corpus dus een precieze afspiegeling zou geven van hetgeen er onder de wereldlijke clerus en kloosterordes leefde. Zender en ontvanger zijn ingebed in een complex van invloedslijnen. De prentjes geven niet zo zeer een theologie als wel een verbeelding van vroomheid, van het geloof van het kerkvolk, van 'mentaliteiten'. Uiterst zelden hoort men bij Pirotte vervolgens iets over de mijns inziens belangrijke vernieuwingsbewegingen rond 1950. Heel kort maakt de auteur hiervan melding in zijn conclusies en wijst hij op het belang van 'nieuwe creaties' gekoppeld aan bijbelse en liturgische 'herbronning' (p. 359). Slotte wijs ik op het aspect van 'kitsch' dat bij de conclusies aan de orde komt. Vaak wordt er over dit soort iconografie gesproken in termen van kitsch in de zin van smakeloos en niet-authentiek wanproduct. Voor Pirotte is het nog maar de vraag of dit soort van kitsch noodzakelijkerwijze negatief beschouwd moet worden. De rooms-katholieke kerk is immers (in Pirottes ogen) een volkskerk, en introduceert en tolereert derhalve door die massaliteit een zekere mate van esthetische middelmatigheid. Ook hier spreekt weer Pirottes ecclesiologie: immers wanneer men ten volle de esthetische criteria zou doen gelden, verlaat men de idee van de volkskerk en belandt volgens Pirotte bij een keuzekerk met het karakter van purisme of sectarisme.

Aan de in deze korte schets al verwerkte kritische notities kunnen nog enkele kanttekeningen worden toegevoegd. Allereerst vraag ik me af of het allemaal niet wat te veel van het goede is. Al die schema's, al die grafieken, tellingen, overzichten, onderscheidingen. Had het geheel niet korter en bondiger in weergave gekund door vooral de conclusies uit die analyses meer nadruk te geven? Ook kan men de vraag stellen naar de verhouding van 'input' en 'output'. Ik doel daarmee op het werken met motto's en karakteristieken die herhaaldelijk dienen om het materiaal te bewerken, te ordenen, te tellen. Niet altijd wordt duidelijk en aannemelijk gemaakt hoe deze motto's en dus de ordening (ook) door het materiaal zelf worden aangereikt. Dit geldt ook voor de voorgestelde chronologische indeling van de periode 1940-1965, die niet primair uit de iconografie of iconologie van het materiaal volgt maar eerder een periodisering naar (vooral kerkhistorische) context is (verschijningen, pausregimes e.d.). Ten aanzien van de gekozen benadering passen eveneens kritische notities. Is het mogelijk en wenselijk te werken met een veelheid van zeer verschillende analysemethoden? Binnen het algemene kader van een geschiedbeoefening die nauw verwant is met de mentaliteitsgeschiedenis wordt het beeldmateriaal geanalyseerd zowel via de traditionele kunsthistorische wegen van de iconografische en iconologische traditie van E. Panofsky (vgl. spec. p. XXVIIv) als via de structuralistische paden der semiotiek. Bij die laat-

ste invalshoek is het nu zeer de vraag of er werkelijk van een structuralistische of semiotische analyse sprake is, of slechts van een toepassing van een zeer beperkt aantal onderscheidingen uit deze vaktraditie als een hulp bij het decoderen van de beeldtaal. Pirotte volgt hier met name het spoor dat eerder door A. Knockaert en Ch. Van der Plancke werd uitgezet (vgl. hun analyse van religieuze stripverhalen: *Bandes dessinées bibliques et catéchèses* (Bruxelles 1979); de daar gebruikte analysemethode steunt overigens vooral op de morfologie van V. Propp). Wat betreft de gebruikte en vermelde literatuur valt op hoe met name Duitstalige literatuur (wel A. Spamer en W. Brückner, niet M. Scharfe) spaarzaam gebruikt wordt en volkskundige dan wel etnologische studies bijvoorbeeld uit de school van de 'Bildlore' (N.A. Bringéus) ontbreken of slechts zeer spaarzaam aanwezig zijn. Ook is soms de zin van opname in de bibliografie van bepaalde werken zeer onduidelijk: waarom wel een studie van C. Vogel over dodenmaaltijden in de eerste eeuwen en niet het standaardwerk *Refrigerium interim* van A. Stuiber?

Al met al blijft als eindoordeel overeind: het is een standaardwerk, onmisbaar voor een ieder die werkt met devotieprentjes, niet als verzamelobject of rest van het voorbije roomse leven, maar als waardevolle cultuurhistorische bron. – P.G.J. Post.

[*Probleme regionaler Volkskultur*]. – Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte 29 (1986) p. 11-158.

De helft van deze aflevering van het jaarboek (de band telt in totaal 320 p. en bevat verder voornamelijk boekbesprekingen) is gewijd aan het symposium 'Probleme regionaler Volkskultur' dat in 1984 in het Oostduitse Schwerin werd georganiseerd. Na de openingstoespraak die Hermann Strobach op het symposium hield (11-16), volgt een inleiding van Ulrich Bentzien op het thema waaraan het congres gewijd was (17-36). Daarin plaatst hij het regionaal georiënteerde volkskundige onderzoek uit Oost-Duitsland tegenover dat uit West-Duitsland. Naar zijn mening ligt aan volkskunde-atlassen in het algemeen – en dus ook aan de 'Atlas der deutschen Volkskunde' – de gedachte ten grondslag dat men op grond van het kaartbeeld van afzonderlijke cultuurverschijnselen tot regionale indelingen van een land zou kunnen komen. Dit soort activiteiten hebben tot nu toe echter niet tot regionale syntheses geleid. Wel leidde het tot scepsis tegenover, soms zelfs tot het afwijzen van het regionale volkskundige onderzoek. Zo zijn sommige volkskundigen – zijn voorbeelden zoekt hij in West-Duitsland – sociale ongelijkheid boven ruimtelijke cultuurverschillen gaan stellen. Andere beschouwen de regionale cultuur als het resultaat van een laatfeodale territoriale politiek. Voor de laatste groep onderzoekers bestaat de regionale volkscultuur objectief gezien niet meer; zij menen dat regio's eenheden zijn die van bovenaf opgelegd zijn en kunstmatig in stand gehouden worden.

Volgens Bentzien is regionaal georiënteerd volkskundig onderzoek echter wel degelijk zinvol, mits men bij voorbaat van het bestaan van concrete historische regio's uitgaat. Een historische regio is voor hem een ruimtelijke eenheid tussen het lokale en nationale niveau in, met een maatschappijstructuur die zich zowel in economisch, sociaal, politiek als in cultureel en psychisch opzicht door een min of meer eigen karakter onderscheidt. Historische regio's worden vaak door bestuurlijke grenzen omsloten, hebben een van andere regio's afwijkende historische ontwikkeling en een eigen historisch bewustzijn. Beslissend voor het bestaan ervan zijn zijns inziens echter de specifieke verschijningsvormen in de leefwijze en cultuur van de arbeidende klasse in die gebieden. Hoewel Bentzien – ten dele komt zijn visie nog eens terug in de op p. 154-159 door Hainer Plaul beschreven levendige discussie van het congres – vanuit Westeuropes oogpunt gezien een aantal interessante opmerkingen maakt over begrippen als regio, regionale cultuur, regionale volkskunde, lijkt zijn zienswijze binnen de Oostduitse – en misschien zelfs de hele Oosteuropese – volkskunde niet opmerkelijk te zijn, in de eerste plaats omdat de volkskunde daar regionaal georganiseerd is (bijvoorbeeld de volkskunde van Sachsen, van Mecklenburg etc.) en in de tweede plaats omdat men er historisch onderzoek methodologisch als een primaire taak van de volkskunde ziet (Strobach, p. 14). Uit de meeste bijdragen van volkskundigen uit de Oostbloklanden blijkt dan ook een soortgelijk uitgangspunt.

Wanneer we afzien van de artikelen in deze bundel waarin de volkscultuur of afzonderlijke cultuurverschijnselen uit een bepaalde regio beschreven worden, kan vastgesteld worden dat er in de bijdragen – op twee na alle afkomstig uit Oosteuropese landen – meer in het algemeen vragen opgeroepen worden als: welke plaats nemen regionale varianten uit de volkscultuur in in het totale systeem van de cultuur van een natie; onder welke omstandigheden zijn ze ontstaan en hoe hebben ze zich door de tijden heen verder ontwikkeld; welke inhoud kan er, op grond van bepaalde onderzoeksresultaten, aan het begrip ‘regio’ toegekend worden. Daarbij gaat met name Aleksandr S. Myl’nikov in op de dubbelzinnige betekenis van het begrip natie – te weten ‘behorend tot een bepaalde staatkundige eenheid’ en ‘behorend tot een bepaalde cultuur’ –, op problemen als etnische tegenover historisch gegroeide ‘etnografische’ gemeenschappen en op veranderingen in het lokale etnische zelfbewustzijn als gevolg van het opgaan in een etnografische groep (37-44). Hieruit blijkt onder meer ook belangstelling voor onderzoek naar de culturele toenadering van etnische groepen tot de cultuur van de natie; in de bijdrage van Ingeburg Winkelmann staat dit thema centraal (45-49). Daartegenover staat echter ook onderzoek waarin ingegaan wordt op de invloed die in landen als Polen uitgaat van een cultuurpolitiek gericht op handhaving en stimulering van de regionale volkscultuur; de laatste zou zonder dit soort bemoeiingen nu sterk aan betekenis hebben ingeboet (Miroslawa Drozd-Piasecka, 96-104). Verder wordt er nog een enkele poging ondernomen om de volkscultuur uit de grote steden binnen het thema van het congres te brengen. Weliswaar is een grote stad niet zozeer een regio, veeleer een relatief gesloten gebied met een sociaal sterk gedifferentieerde bevolking, maar de uitstraling ervan gaat dit gebied ver te boven. De gebruiken kenmerken zich door een eigen grootstedelijk karakter, al zijn ze veel minder uniform dan men zou verwachten (Ute Mohrmann, 73-79). – J. Jobse.

Schama, Simon. *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age.* New York 1987, Alfred A. Knopf. 698 p., 314 ill.; ISBN 0-394-51075-5.

Een van de meest verfrissende delen van dit boek is ongetwijfeld de ‘Introduction’. Schama moet weinig hebben van de marxistische interpretaties van Nederlands zeventiende eeuw. Hij hekelt de geijkte benaderingen waarin de Nederlanders de rol krijgen toebedeeld van “third-leg baton carrier in the race that took capitalism from medieval merchant venturers through Renaissance banking to the Dutch international staple economy and onwards at a sprint to the finishing line of British industrialization”. Het resultaat, aldus Schama, “is a kind of depressing historical perennialism by which the Dutch, being bourgeois, were whatever the modern mind supposes bourgeois to be” (p. 6). Schama biedt een andere visie op de ‘Gouden Eeuw’. Niet alleen maakt hij duidelijk dat voor hem de toenmalige Nederlander in de eerste plaats burger was en pas in de tweede plaats ‘homo oeconomicus’. Tegelijk belijdt hij in dezelfde inleiding zijn “shameless eclecticism”, zijn “thieving-magpie approach to other disciplines”. Nu valt dat jat- en leenwerk nogal mee. Bedrijft hij zelf mentaliteitsgeschiedenis, daarnaast heeft hij inspiratie gezocht in het werk van Freud, van Durkheim en zijn ‘school’ en van kunsthistorici als Eddy de Jongh. Aardig is bovendien dat hij zijn aanpak in de traditie plaatst van de ‘zeden en gewoonten’-historici van de negentiende eeuw, ondanks al hun methodologische naïveteit. Ook Van Alkemade en Le Francq van Berkhey worden genoemd. De laatste wordt zelfs geprezen om zijn “omnivorous intelligence”. Het is duidelijk dat Schama veel van zijn eigen interesses juist in deze, door Nederlandse historici te vaak verwaarloosde, ‘etnografen’ heeft herkend.

Het gaat Schama dan ook niet om cultuur met een grote C, om “theatre or poetry or music”, maar om de alledaagse overtuigingen en gedragingen van de toenmalige Nederlanders. Zoals hij zelf schrijft, heeft hij zijn cultuurbegrip ontleend aan het werk van Durkheim en zijn volgelingen. Vooral de antropologe Mary Douglas wordt met name genoemd. Maar ook de invloed van vroege mentaliteitshistorici als Lucien Febvre is onmiskenbaar. Weliswaar wordt zijn naam niet vermeld, aan de andere kant laat Schama’s terminologie weinig twijfel over zijn inbreng bestaan. Zo gebruikt hij als synoniemen voor Durkheims ‘conscience collectif’ even goed termen als

'cultural furniture' of 'physical and mental bric-à-brac'. En dat doet al gauw denken aan Febvre's 'outillage mental'.

De invloed van Douglas is duidelijk het grootst. Met instemming citeert hij haar nadere specificering van cultuur, als een "array of beliefs locked together into relational patterns" (9). Wat Schama dan ook biedt is een geheel van losjes gedefinieerde thema's, waarbinnen hij een groot aantal van zulke voorstellingen in hun onderlinge relaties bijeen heeft gebracht. Wat hij in feite wil achterhalen is hoe de Nederlanders zichzelf hebben 'uitgevonden': "how the Dutch made themselves up, as they went along". Hun 'moral geography', het besef in een omgeving te leven waar de dreiging van de zee maar al te reëel was, waar voortdurende strijd noodzakelijk was om te overleven, was in ieder geval een van de ingrediënten waaromheen de Nederlandse identiteit zou worden opgebouwd. Maar het was zeker niet het belangrijkste element. Tenslotte werd die strijd al eeuwen gevoerd, terwijl Schama juist van mening is dat zich pas in de Opstand een besef van nationale saamhorigheid zou ontwikkelen. Een dergelijk gevoel was "not the cause, but the consequence, of the revolt against Spain", zoals hij het formuleert. Als een legitimering van hun revolutie, van hun breuk met het koninklijke gezag, zouden de zeven noordelijke provincies hun eigen traditie scheppen. Voor een gedeelte berustte die overlevering op een analogie met de Bataveren in hun vrijheidsstrijd met de Romeinen, voor een ander gedeelte – en daar bouwt Schama voort op een studie van G. Groenhuis – op een analogie met het volk Israël dat in opstand was gekomen tegen het machtige Egypte en zijn farao. Deze laatste parallel ging zelfs nog verder. De Republiek zou het Nieuwe Israël, het Nieuwe Jeruzalem zijn. God had de Nederlanders uitverkoren als Zijn volk. Dat had Hij al getoond in de vele goede dingen die hij hen in de strijd met Spanje had bewezen. Maar in de talrijke beproevingen (overstromingen, epidemieën e.d.) toonde Hij nog steeds Zijn bijzondere betrokkenheid bij dit land. Vandaar de voortdurende waarschuwingen van de predikanten voor alle 'roepende zonden', de zonden die deze beproevingen slechts konden uitlokken.

Wat Schama geleidelijk opbouwt in deze twee eerste hoofdstukken is zijn specifieke interpretatie van de Nederlandse identiteit. Ook hier valt de invloed van Douglas gemakkelijk te herkennen. Ergens midden in het boek, waar hij de Nederlandse schoonmaakdrift ('the holy rite') ter sprake brengt, verwijst hij zelfs expliciet naar haar *Purity and danger*, een van de bekendste studies uit de neostructurealistische antropologie. Evenals deze onderzoekers is Schama gespitst op allerlei tegenstellingen, op allerlei 'binaire opposities' binnen de door hem onderzochte cultuur. De tegenstelling die wij in de titel aantreffen vinden wij bijvoorbeeld terug in het tweede deel van het boek, waar Schama ingaat op het economische wonder van de Republiek. In dat deel gaat het hem telkens om de spanning tussen de snel stijgende welvaart – met als meest tot de verbeelding sprekende elementen de overdadige drank- en schranspartijen of de pracht en praal van de steden en buitenhuizen – en de gewenste matigheid. Steeds gaat het om tegenstellingen als ijver en luiheid, spaarzaamheid en verkwisting, matigheid en bandeloosheid. En ook in het derde deel, waar Schama het huiselijk leven beschrijft, is het hem te doen om de tegenstelling tussen huiselijke deugden als huiselijkheid, ingetogenheid of kuisheid, en zonden als wereldsheid, bandeloosheid of zedeloosheid. In die wereld van tegenstellingen wordt de kroeg bijvoorbeeld de 'antichurch' en het bordeel het 'antihome'. Het zijn voortdurend die relaties die Schama tussen de door hem beschreven 'array of beliefs' tracht vast te leggen. De grootste prestatie van het boek ligt misschien wel daarin, dat Schama gepoogd heeft een gehele cultuur in beeld te brengen vanuit een specifiek antropologisch raamwerk, een raamwerk dat hem tegelijk genoeg mogelijkheden bood voor zijn 'thieving-magpie approach', maar dat hij nergens in bloedeloos jargon of dorre uiteenzettingen is vervallen. Het raamwerk blijft onder de oppervlakte. Uiteraard is het niet minder bijzonder dat een historicus zich aan een dergelijke aanpak heeft gewaagd.

The embarrassment of riches bevat veel materiaal dat ook voor volkskundigen interessant mag worden genoemd. Nu heeft Schama ook zelf archiefonderzoek gedaan en heeft hij daarnaast uitvoerig geput uit allerlei reisverslagen, een waardevolle bron die door Nederlandse historici misschien wat al te gauw als onbetrouwbaar wordt afgedaan. Voor het grootste gedeelte heeft hij echter recent onderzoek in een eigen interpretatie bijeengebracht. Zo bevat zijn boek een groot

aantal soms meer, soms minder bekende gegevens over voeding, kleding, de inrichting van huizen of andere 'materiële cultuur', waarbij hij steeds naar de meer symbolische aspecten van deze cultuur verwijst. Datzelfde geldt voor de vele gegevens over de individuele levenscyclus (geboorte, verloving, trouwen e.d.) of over de kalendercyclus (bv. de talrijke wijk- en schuttersfeesten). Terecht wijst hij op de bijzondere betekenis van de eigen buurt, op de onderlinge 'sociabiliteit'. Een van de vernieuwende aspecten van het boek is dat hij nadrukkelijk op het voortleven van allerlei ritueel heeft gewezen. Het calvinisme heeft, wat dat betreft, minder doen verdwijnen dan vaak wordt aangenomen. Beïnvloed als hij is door Durkheim heeft hij bovendien een alert oog voor, bijvoorbeeld, het belang van vorstelijke intochten of van de vele gemeenschappelijke maaltijden die in de buurten of binnen de schutterijen en andere corporaties gehouden werden. Zulke maaltijden kenden hun eigen protocollaire aanwijzingen. En die waren er niet voor niets, aldus Schama, "they were the mysteries of the burghers' social religion" (180). Het boek vormt een 'Fundgrube' aan dergelijke observaties.

Toch heb ik moeite met het antropologisch raamwerk. Het valt nog te verdedigen dat Schama, zoals verschillende recensenten al naar voren hebben gebracht, eigenlijk uitsluitend over de twee westelijke provincies schrijft, over Holland en Zeeland. Tenslotte hebben Nederlandse historici vooral naar die gewesten onderzoek gedaan. Ik heb meer moeite met de sociale groepen die Schama onderscheidt of, liever gezegd, juist niet onderscheidt. Douglas heeft zichzelf weliswaar afgezet tegen het 'intellectualisme' van Lévi-Strauss. In haar visie, zoals Schama ook terecht vermeldt, moeten de verschillende 'beliefs' steeds behandeld worden "as part of the [social] action and not separated from it" (9). Vanuit dat inzicht heeft zij later ook afstand genomen van haar *Purity and danger*. Helaas blijft ook in haar latere werk, evenals bij Schama, de aandacht voor concrete maatschappelijke ontwikkelingen beperkt. Zo vertelt Schama weinig over de religieuze groeperingen buiten het calvinisme, zoals de lutheranen, de doppegezinden of de katholieken. Vooral wat de laatsten betreft, is het nog maar de vraag of zij ooit de mythe van de Batavieren, laat staan die van het volk Israël, met de calvinisten hebben gedeeld. Tenslotte, zoals Frijhoff heeft laten zien, was het zelfbeeld van de zeventiende-eeuwse katholieken nog lange tijd op het verleden, op de toestand vóór de Opstand gericht. Merkwaardig genoeg ontbreekt het werk van Frijhoff volledig in dit boek, misschien omdat deze, in het voetspoor van Burke en anderen, altijd een onderscheid heeft willen maken tussen elite- en volkscultuur. Juist tegen dat onderscheid verzet Schama zich. Hij doet het zelfs af als "a kind of behavioral segregation in which 'elite culture', 'popular culture' and 'bourgeois culture' arbitrarily inhabit the same space but pass by each other like ships in the night" (4). Nu hebben noch Frijhoff noch Burke ooit in zulke termen over elite- en volkscultuur in de zeventiende-eeuwse Republiek geschreven. Integendeel, beiden hebben steeds de aandacht gevestigd op de, in vergelijking met andere landen, zo geringe afstand tussen beide culturen. Het lijkt haast alsof Schama dezelfde conclusie heeft getrokken als zij, maar dat hij, ontmoedigd door de geringe verschillen, het onderscheid maar meten heeft laten vallen. In plaats daarvan spreekt hij over een 'brede middenstand' en die mag inderdaad zeer breed worden genoemd. In Schama's visie was de sociale structuur 'ovoid', eivormig, met een ongeschoolde, verpauperde en rondtrekkende bevolkingsgroep aan de basis en een aristocratisch levende regentenklasse aan de top. Daartussen, "swelling at the middle, was the sprawling entity of the *brede middenstand*, which could include anyone from skilled artisans, members of a guild and earning more than ten stuivers a day, tenant farmers, the sellers and processors of their produce like millers and brewers (...), petty professionals like notaries, apothecaries and clerics, all the way up to the magnates of commerce, industry and finance, who would have disdained being classified as aristocrats" (174). Een van de argumenten die Schama aandraagt is dat Cats' *Houwelyck*, na de Bijbel waarschijnlijk het meest gelezen boek in de Republiek, niet alleen in een kostbare folio-editie maar ook in een goedkopere duodecimo-editie werd uitgebracht. Maar dat neemt natuurlijk niet weg dat het publiek dat slechts geld had voor de laatste uitgave het boek heel anders kan hebben gelezen dan het rijkere publiek. Zij zullen bijvoorbeeld meer door de talrijke spreekwoorden en zegswijzen zijn aangetrokken dan door de niet minder aanwezige verwijzingen naar de Oudheid. Kortom, zij zullen zich dezelfde bron anders hebben

‘toegeëigend’. Het lijkt bovendien, alsof Schama zichzelf af en toe tegenspreekt. Zo spreekt hij in verband met St. Maarten over “folk superstition”, op zich al een minder gelukkige term, het feest lag zelfs verankerd in “popular culture”, zoals ook carnaval lag ingebed in “popular custom” (183).

Een tweede bezwaar betreft de specifieke wijze waarop Schama gebruik heeft gemaakt van Douglas’ begrippenapparaat. Zowel zij als Edmund Leach hebben immers in hun analyses van ‘binaire opposities’ vooral op de anomalieën gewezen, op categorieën die noch tot het ene ‘kamp’, noch tot het andere ‘kamp’ gerekend kunnen worden en daarom met taboes omgeven worden. Dat antagonisme is opvallend genoeg nauwelijks aanwezig bij Schama. In plaats daarvan spreekt hij regelmatig over “the harmony of opposites” of “the peculiar coexistence of apparently opposite value systems”. Typerend zijn bijvoorbeeld de regels waarmee hij het tweede deel, het deel over de materiële overvloed, besluit: “As in so many other departments of Dutch culture, opposite impulses were harmoniously reconciled in practice”. En dan vervolgt hij, sprekend over de predikanten: “It was their task to protect the Dutch from the consequences of their own economic success, just as it was the job of the people to make sure there was enough of a success in the first place to be protected from” (371). Hier heeft het systeem duidelijk de overhand gekregen op de maatschappelijke tegenstellingen zelf.

Wat Schama biedt is dan ook een zeer statisch en naar mijn smaak al te harmonisch beeld van de zeventiende-eeuwse Nederlandse cultuur. Het merkwaardige is echter dat deze bezwaren nauwelijks afbreuk doen aan de bijzondere betekenis van dit boek. Het bevat teveel waardevols, biedt teveel stimulerende inzichten om het ooit met deze kanttekeningen af te doen. En het is prachtig geschreven. – H.W. Roodenburg.

Sels, Hilde, en Jozef Schildermans. *De verstandige kok. De Zuidnederlandse kookboeken van 1500-1800. Een cultuurhistorische benadering.* [Antwerpen] 1988, Academie voor de streekgebonden gastronomie. (Mededelingsblad en verzamelde opstellen. Driemaandelijks tijdschrift 6 nr. 2 (1988)). 192 p., 11 tek., 2 graf., 4 tab.

Op grond van een vergelijking van alle kookboeken die tussen 1500 en 1800 in de Zuidelijke Nederlanden zijn uitgegeven, wordt een beeld geschetst van de smaakevolutie die in die periode heeft plaats gevonden. Het materiaal blijkt duidelijke aanwijzingen te bevatten dat de verschuiving van het eten van zwaar en kruidig naar wat meer verfijnd voedsel zich niet – zoals vaak aangenomen wordt – in de achttiende eeuw heeft voltrokken, maar gedurende de hele zeventiende eeuw. In een tweede hoofdstuk worden diverse factoren besproken die de samenstelling van de kookboeken hebben beïnvloed. Aan de orde komen onder meer: het op grote schaal over en weer overnemen van recepten zowel uit het binnen- als het buitenland, de invloed die in de onderzochte periode van de godsdienst (vasten- en onthoudingsdagen) en van de geneeskunde (voedingsleer) op de voeding is uitgegaan, de beschikbaarheid, opkomst en verdwijning van oude en nieuwe producten. De helft van het boek wordt in beslag genomen door een uitvoerige beschrijving van het gebruikte onderzoeksmateriaal, dat niet alleen de gedrukte maar ook de handgeschreven kookboeken uit de periode 1500-1800 omvat. Daarin wordt achtereenvolgens stilgestaan bij de uiterlijke kenmerken, een aantal bijzonderheden (zoals de auteur en de herkomst) en de globale inhoud van elk kookboek. – J. Jobse.

Swigchem, C.A. van. *‘Een goed regiment’. Het burgerlijke element in het vroege gereformeerde kerkinterieur.* ’s-Gravenhage 1988, SDU Uitgeverij. 71 p., 35 ill.; ISBN 90-12-05804-X.

In deze studie, die tevens de basis vormde voor het college door de auteur gegeven bij zijn aftreden als hoogleraar in de kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, onderzoekt Van Swigchem de invloed van de plaatselijke overheid en de lagere burgerij op de inrichting en versiering van de gereformeerde kerk in de tijd van de Republiek.

Hij gaat in op de taak van de stedelijke overheid om de van staatswege erkende kerk te beschermen en zorg te dragen voor de inrichting en decoratie van het kerkgebouw. In het kort behandelt hij het publieke karakter van de ruimte met de zich daarin bevindende gesloten gedeelten voor doop- en avondmaalplechtigheden, de eervolle plaats van de magistraatszetels, en de gewoonte van het stadsbestuur, van bevriende steden en van ambachtsgilden om het kerkinterieur te verrijken met giften in de vorm van onder andere gebrandschilderde glazen en beschilderde bordes. Bij dit laatste besteedt hij ook aandacht aan de vormgeving (met name de verhouding tussen tekst en beeld) van deze versieringen.

Met behulp van enkele voorbeelden uit kerken in het westen van het land laat Van Swigchem vervolgens verschillende soorten decoraties zien waarin de band van de kerk met de burgerij tot uitdrukking komt. Hij onderscheidt sieraden die 'de goede regering', dat wil zeggen de overheid als handhaver van een christelijk staatsbestel, tot onderwerp hebben; exemplen, voorbeelden ontleend aan de bijbelse of eigentijdse geschiedenis, die door de overheid zijn uitgekozen om de gelovigen als in een spiegel voor te houden; voorstellingen die betrekking hebben op oorlogvoering in naam en met hulp van God en in het bijzonder verwijzen naar de strijd die door de overheid wordt gevoerd tegen Spanje; en sieraden waarmee de ambachtsgilden in de kerk vertegenwoordigd zijn en waarin vaak het beroep, waartoe zij door God zijn uitverkoren, het thema is. Van Swigchem constateert niet alleen dat alle burgerlijke groeperingen van hoog tot laag in de kerkversieringen zijn vertegenwoordigd, maar ziet ook verschillen in artistieke vormgeving van die verschillende burgerlijke thema's.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat het Van Swigchem in dit boekje er vooral om ging de kunsthistorische kant van de kerkversiering te belichten. – E. Doelman.

Uden, M. van, en P. Post (red.). *Christelijke bedevaarten. Op weg naar heil en heling.* Nijmegen 1988, Dekker & Van de Vegt. VIII + 197 p., ill.; f 29,50; ISBN 90-255-0037-4.

Het verschijnsel van de 'christelijke bedevaart' is bijna zo oud als het christendom zelf. Reeds in de vierde eeuw van de christelijke jaartelling waren er christenen die (vaak lange) reizen ondernamen om bepaalde 'heilige plaatsen' te bezoeken. Wij weten met name dat men al in die toch nog betrekkelijk vroege periode van de kerkgeschiedenis naar de plaatsen in en rondom Jeruzalem, waar Christus had geleefd, was gestorven en verrezen, pelgrimeerde. Ook de beenderen van apostelen, martelaren, heiligen trokken al vrij vroeg pelgrims. In de loop der eeuwen is het aantal bedevaartplaatsen alleen maar toegenomen, evenals het aantal pelgrims. Men moet verder niet te snel beweren dat de belangstelling voor bedevaarten onder christenen op het ogenblik afneemt. Wie tot een dergelijke conclusie zou neigen, moet bedenken dat er ook in de twintigste eeuw nog een aantal nieuwe – vooral mariale – bedevaartplaatsen zijn ontstaan (bijvoorbeeld Fatima en zeer recentelijk Medjugorje in Joegoslavië) en dat een iets oudere bedevaartplaats als Lourdes nog steeds een enorme populariteit geniet.

Het is van de andere kant tegelijkertijd opvallend dat er in het verleden betrekkelijk weinig wetenschappelijk onderzoek is verricht naar het verschijnsel van de christelijke bedevaarten. De reden van die betrekkelijk geringe aandacht is waarschijnlijk gelegen in het feit dat er bij een aantal wetenschappen en disciplines die zich voor dit onderwerp hadden moeten interesseren, een zekere huiver bestond voor bedevaarten. De liturgiewetenschap bijvoorbeeld hield zich vanouds op de eerste plaats bezig met de rituelen die in de officiële liturgische boeken waren te vinden, en pelgrimages kwamen daarin niet of nauwelijks voor. Meer in het algemeen kan men stellen dat de verschillende theologische disciplines en subdisciplines vaak een zekere argwaan koesterden tegen bedevaarten. Deze argwaan leefde natuurlijk het sterkst bij reformatorische theologen, maar ontbrak evenmin bij een groot aantal van hun katholieke collega's. Theologen zijn vaak beducht dat God die overal is, teveel wordt gebonden aan bepaalde plaatsen. Verder staan zij veelal enigszins wantrouwend tegenover bepaalde rituele praktijken die plaatsvinden tijdens bedevaarten en die 'magische' trekken vertonen (de vraag die dan overigens onmiddellijk rijst, is: Wat is ma-

gie?). Bovendien concentreerde men zich graag op een al dan niet ver verleden, bij voorkeur de middeleeuwen.

Op het ogenblik lijkt er op dit punt een kentering bespeurbaar te zijn, die ongetwijfeld verband houdt met de toenemende belangstelling voor wat vaak met een overigens nogal problematische term wordt aangeduid als 'volksreligiositeit'. Vanuit verschillende wetenschappen, de geschiedenis, de culturele antropologie, de volkskunde, de theologie, de liturgiewetenschap, wordt er op het ogenblik onderzoek verricht naar de achtergronden en de functies van (christelijke) bedevaarten. Binnen dat kader nu van een herlevende belangstelling vanuit verschillende wetenschappen voor het verschijnsel 'christelijke bedevaart' moet men ook deze multi-disciplinaire bundel situeren, één van de eerste resultaten van een groots opgezet onderzoeksprogramma van de Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen dat als titel draagt 'Christelijke bedevaart: verschijningsvorm, functies en pastoraal-theologische implicaties van een religieus fenomeen'.

In het eerste, inleidende artikel van de bundel probeert de auteur, P. Post, de stand van zaken met betrekking tot het bedevaartonderzoek weer te geven. Deze bijdrage biedt een goed en helder overzicht van de problemen en vragen die zich bij het onderzoek voordoen. Wat er vooral uit naar voren komt, is dat veel onderzoekers maar al te vaak worden gehinderd door vooroordelen, ingesleten interpretatie-modellen, verklarende theorieën die aan de complexiteit van het verschijnsel 'bedevaart' onvoldoende recht doen. De conclusie die daaruit volgt, ligt voor de hand: bestaande uitgangspunten moeten ter discussie worden gesteld en de complexiteit van het thema vereist een complementariteit van verschillende benaderingen en invalshoeken. Dit nu kan alleen gebeuren wanneer wordt gekozen voor een multi-disciplinaire aanpak.

Gezien deze laatste conclusie is het niet verwonderlijk dat het thema 'bedevaart' in de bundel verder vanuit verschillende disciplines wordt belicht. De historicus P. Nissen gaat in op een laat-middeleeuws tractaat van Frederik van Heiloo, een vertegenwoordiger van de Moderne Devotie, over het verschijnsel van de bedevaart, waaruit een niet per se afwijzende, maar toch wel erg gereserveerde houding tegenover bedevaarten naar voren komt: deze zijn wel nuttig voor leken, maar niet voor clerici en religieuzen. De godsdienstpsycholoog J. Weima vraagt zich vervolgens af of de Maria-verschijningen van Medjugorje kunnen worden opgevat – en daarmee afgedaan – als (collectieve) hallucinaties. Het antwoord van de auteur is ontkennend, maar hij voegt er terecht aan toe dat het bovennatuurlijk karakter evenmin is bewezen en ook nooit bewezen zal kunnen worden. De missioloog F. Wijsen wijdt een bijdrage aan de ontstaansgeschiedenis van een zeer recent (mariaal) bedevaartoord in Mwanza, Tanzania. H. Evers analyseert een aantal liederen die gezongen werden en worden in de Limburgse bedevaartoornden Wittem en Roermond. Er volgen dan twee godsdienstpsychologische bijdragen waarin aandacht wordt besteed aan de motivatie van bedevaartgangers naar Wittem (M. van Uden en J. Pieper) en naar Lourdes (J. Pieper, J. Oosterwijk en M. van Uden). Eveneens van godsdienstpsychologische aard is de bijdrage van F. Derks, die nader ingaat op de religieuze attitudes van bedevaartgangers (Wittem- en Lourdesgangers). De bundel wordt afgesloten met enkele reflecties van de pastoraaltheoloog E. Henaar.

Zoals uit dit korte overzicht zal zijn gebleken, is de bundel gevarieerd en evenwichtig van samenstelling. De afzonderlijke bijdragen zijn bovendien steeds van goede kwaliteit. Positief is ook dat alle auteurs de nodige voorzichtigheid in acht nemen. Er worden wel telkens interessante perspectieven geopend, maar nergens worden voorbarige en te wijdreikende conclusies getrokken. Al met al biedt de bundel een goede indruk van wat er op een boeiend onderzoeksterrein gaande is. – G. Rouwhorst, Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam.

Vandenbroeck, Paul. *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars.* Antwerpen 1987, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. 213 p., 172 ill.; Bfr. 450,-.

De vanzelfsprekende en daardoor meestal onuitgesproken waarden en normen van een cultuur zal men doorgaans alleen langs indirecte wegen kunnen achterhalen. Eén daarvan is het onderzoek naar de manier waarop in de betreffende cultuur aangekeken wordt tegen degenen die in hun ge-

drag of anderszins van deze normen afwijken. De kunsthistoricus Paul Vandenbroeck heeft dit 'aankijken' letterlijk genomen. In 1987 heeft hij in Antwerpen een tentoonstelling georganiseerd rond de voorstelling in de beeldende kunst van vier typische onaangepaste figuren: de wilde, de nar, de boer en de bedelaar. Hij bracht onder andere schilderijen, prenten, wandtapijten en plastiek bijeen, daterend uit de vijftiende tot achttiende eeuw en in hoofdzaak vervaardigd in de Nederlanden. Het bovengenoemde boek verscheen tegelijk met deze tentoonstelling. Het bevat een klein catalogusgedeelte en verder verspreid in de tekst een groot aantal foto's van op het onderwerp betrekking hebbende kunstvoorwerpen, die op de tentoonstelling zelf niet te zien waren.

De auteur gaat ervan uit dat de vier genoemde typen een gemeenschappelijk functie vervulden: ze toonden een levenswijze die diametraal tegenovergesteld was – of diende te zijn – aan die van de beschouwer. De vele voorstellingen van boeren of bedelaars tonen niet zozeer de houding van de kunstenaar tegenover deze figuren, maar geven veeleer een beeld van hoe de opdrachtgever of koper zichzelf zag. Het is goed, te benadrukken dat deze stelling niet het eindpunt, maar juist het beginpunt vormt van het onderzoek van de auteur. De vraag is immers hoe aan deze 'negatieve zelfdefiniëring', zoals Vandenbroeck het noemt, in verschillende perioden uitdrukking is gegeven. Hij schenkt niet alleen aandacht aan veranderingen in de uiterlijke vormgeving van de vier figuren, maar ook aan verschuivingen in de betekenis die daaraan in verschillende sociale lagen gehecht werd, met name door de adel en de stedelijke burgerij. Zo was, om de boer als voorbeeld te nemen, in adellijke kring in de vijftiende eeuw de thematiek van de werkende boer geliefd, omdat daartegenover de eigen ledigheid des te scherper naar voren kon treden. In de zestiende en zeventiende eeuw kozen de burgers in de steden eveneens de boer als referentiepunt. Maar omdat in hun wereldbeeld arbeid en inspanning juist hoog werden gewaardeerd, ging hun voorkeur niet uit naar schilderijen van het boerenwerk, maar – omgekeerd – naar die van boerenfeesten, zoals kermissen en bruiloften. Op deze schilderijen werden tevens enkele andere accenten gelegd. Het onbeheerste, ruwe en zinnelijke gedrag van de boer vormde nu een tegenstelling met de ingetogen levenswijze van de burger. In de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw blijven voorstellingen van boerenvermaken bij de burgerij geliefd. Ze krijgen echter een andere lading. Als reactie op het stroeve karakter van de burgerlijke, stedelijke cultuur werd de losse en ongedwongen levensstijl van de boer toen beschouwd als een positief en navolgenswaardig ideaal.

Het bovenstaande geeft een summier indruk van de manier waarop Vandenbroeck te werk gaat. Op overeenkomstige wijze behandelt hij de uitbeelding en de betekenis van de drie andere figuren. Eén van de conclusies van de auteur is dat de uitbeelding van onderliggende groeperingen inzicht geeft in de impliciete behoefte bij dominante groeperingen om bestaande sociale verhoudingen ideologisch te rechtvaardigen, en dat deze behoefte toeneemt naarmate deze verhoudingen meer aan spanning onderhevig zijn. Een lastig punt is dat archivalische gegevens die bepaalde kunstwerken kunnen verbinden met een bepaalde opdrachtgever of koper betrekkelijk schaars zijn. De door de auteur geraadpleegde historische studies lijken de stelling echter globaal te ondersteunen, en daarmee ook de geldigheid van de door hem gevolgde benadering. Toch blijft enige voorzichtigheid op z'n plaats.

Want behalve van het iconografisch materiaal maakt hij in zijn betoog, zij het minder uitvoerig, ook gebruik van literaire en andere schriftelijke bronnen. Daarbij kan hij wijzen op overeenkomsten, maar ook op faseverschillen tussen beide soorten bronnen in de uitbeelding van een bepaalde figuur. In de poëzie bijvoorbeeld komt het thema van de feestende boeren al voor in de veertiende eeuw, terwijl het pas in de zestiende eeuw zichtbaar wordt in de beeldende kunst. Deze faseverschillen waarschuwen ervoor om op grond van één type bron bepaalde stereotiepe opvattingen aan één bepaalde tijd of sociale laag toe te kennen. Het – overigens buitengewoon genuanceerde – beeld dat Vandenbroeck geeft van veranderingen in mentaliteiten sinds de vijftiende eeuw kan men beschouwen als bijdrage vanuit de kunstgeschiedenis, waar onderzoekers die werken met andere bronnen hun bevindingen tegen af kunnen zetten. Meer nog dan in de eigenlijke resultaten van het onderzoek ligt het belang van deze studie in de presentatie van een bepaalde exemplarische manier van benaderen van iconografische bronnen. Dat deze niet altijd een

betrouwbaar, maar dikwijls een vertekend beeld geven van de werkelijkheid was wel bekend. Vandenbroeck laat zien dat zij soms ook de functie van spiegel kunnen vervullen. – J. Helsloot.

Vandenbroeck, Paul. *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur.* Berchem 1987, Uitgeverij EPO; 534 p., 64 ill. buiten tekst; f 95,-; ISBN 90-6445-704-2.

Om zinvolle uitspraken te doen over de achterliggende betekenis van de schilderijen van Jeroen Bosch zou men een diepgaand onderzoek moeten verrichten naar het sociale en culturele klimaat van de tijd waarin deze schilder leefde en werkte. Dit schreef de Leuvense hoogleraar J.K. Steppe in 1967, bij gelegenheid van de in dat jaar in Den Bosch gehouden Bosch-tentoonstelling. Twintig jaar later is de door hem gewenste studie verschenen. Het is het proefschrift van zijn leerling Paul Vandenbroeck. Het bovengenoemde boek bevat daarvan het tweede en derde deel; het eerste deel, gewijd aan het schilderij *De tuin der lusten*, zal afzonderlijk worden uitgegeven. De auteur bepaalt in de inleiding snel zijn positie ten opzichte van eerdere onderzoekers van het werk van Bosch. Degenen die Bosch het lidmaatschap van allerlei geheime genootschappen hebben toegeschreven keurt hij geen verdere aandacht waardig. Anderen, onder wie D. Bax, hebben zijns inziens weliswaar verdienstelijke detailstudies verricht, maar het zicht op het geheel verloren. Juist de principes die aan het werk van Bosch ten grondslag liggen en die de details zin geven, vormen het onderwerp van Vandenbroeck.

Om zijn onderzoek richting te geven gaat hij uit van enkele vooronderstellingen. Hij meent dat het werk van Bosch een eenheid vormt en bestemd was voor een cultureel homogene groepering. De hekeling van moreel verwerpelijk gedragingen, die worden toegeschreven aan mensen uit de onderste lagen van de samenleving, ziet hij als het belangrijkste oogmerk van de schilderijen. Daarnaast stelt hij vast dat Bosch in het algemeen veelvuldig gebruik maakt van 'volkse' gegevens. Deze karakteristiek van inhoud en vorm van het werk van Bosch leidt hem tot de volgende vragen: ten eerste, welke moraal wilde Bosch uitdragen en wat bracht hem daartoe; ten tweede, op welke wijze maakt hij bij de uitbeelding van deze moraal gebruik van elementen uit de cultuur van de lagereplaatsten? Vandenbroeck wil inzicht verkrijgen in de betekenis van het werk van Bosch door de ontstaansgeschiedenis daarvan na te gaan.

Een zekere hinderpaal bij dit onderzoek is het gegeven dat geschreven bronnen waarin Bosch zijn bedoelingen uiteenzet niet voorhanden zijn. Evenmin is bekend wie zijn werk kochten en waarom, en hoe daarover tijdens zijn leven gedacht werd. Dit dwingt tot een onderzoeksstrategie waarin de vergelijking als methode centraal staat. Terecht gaat de auteur ervan uit dat Bosch niet in een maatschappelijk isolement werkte. Hij meent, evenals eerdere onderzoekers, dat er trefende overeenkomsten bestaan tussen de thematiek op de schilderijen van Bosch en de strekking van bepaalde literaire werken (o.a. de zogenaamde narrenliteratuur) uit de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. In deze geschriften worden – in de vorm van hekeling van hun tegendeel – waarden geprogageerd als arbeidszin, huiselijkheid, matigheid, ernst, zelfbeheersing. Uit literairhistorisch onderzoek is naar voren gekomen dat deze werken geen overeenkomst vertonen met kerkelijk geïnspireerde traktaten over zondig gedrag, maar een uitdrukking vormen van het waardenstel van de stedelijke burgerij in de Nederlanden en Duitstalige gebieden, en ook door deze maatschappelijke laag werden gelezen. Op grond van deze parallel besluit Vandenbroeck dat het werk van Bosch bestemd was voor diezelfde maatschappelijke laag en een rol speelde bij de articulatie van de burgerlijke ideologie. De schaarse biografische gegevens over Jeroen Bosch wijzen erop dat hij behoorde tot middelste laag van de Bossche burgerij. Het is op grond daarvan aannemelijk dat hij de in deze kring levende opvattingen deelde en daaraan bekendheid wilde geven. Of hij wat dit laatste betreft in opdracht schilderde of voor de vrije markt is bij gebrek aan bronnen niet te bepalen. Gezien zijn financieel betrekkelijk onafhankelijke positie is het laatste echter niet onmogelijk. Na deze redenering besluit de auteur het eerste deel van dit boek met de stelling "dat geen enkele bron, van welke aard ook, een zo volledig beeld van een middenburgerlijke ideologie en axiologie ca. 1500 geeft als de werken van Bosch" (186).

Uit het voorkomen van 'volkse' figuren en elementen (o.a. preekwoorden) op zijn schilderijen mag men dus niet afleiden dat deze bestemd waren voor een publiek uit de onderste lagen van de samenleving. Waarom maakte Bosch daarvan dan wel gebruik? Vandenbroeck wijst hier op twee tendensen in de stedelijke burgerlijke cultuur. Een daarvan is het 'folklorisme': aspecten van de subalterne cultuur – een term die de voorkeur geniet van de auteur – worden opgenomen in de burgerlijke cultuur en iconografie, maar geladen met een andere, in dit geval negatieve, betekenis voorzien. Men beoogt niet een objectieve voorstelling te geven van de leefwijze van het lagere volk, maar beeldt hen integendeel af om de spot met hen te drijven en de eigen voortreffelijkheid des te scherper te doen uitkomen. Ter verklaring van dit mechanisme wijst de auteur op het ontstaan van een maatschappelijke tweedeling in de vijftiende eeuw, als gevolg van economische veranderingen, en op de daarmee samenhangende behoefte de sociale verhoudingen te rechtvaardigen met een beroep op verschillen in cultuur. Behalve van een – bewust – afzetten tegen de subalterne cultuur getuigt het werk van Bosch volgens Vandenbroeck ook van het – ditmaal onbewust – overnemen van vormen uit de subalterne cultuur. Kenmerkend voor de schilderijen van Bosch is dat hij niet aangeeft hoe men zich wel dient te gedragen, maar omgekeerd gedragingen hekelt die niet in overeenstemming zijn met de burgerlijke moraal. Deze elementen van hekeling en omkering kwamen ook voor in de eerder genoemde literaire bronnen. Het is echter niet nodig te veronderstellen dat Bosch deze geschriften heeft gelezen. De burgerlijke moraal kwam ook op andere, meer in het oog springende, wijze tot uitdrukking. De auteur doelt hier op de stedelijke feesten, zoals met name het carnaval. Hij is van mening dat de burgerij de vorm van deze feesten heeft ontleend aan het ritueel van de charivari op het platteland. Het grondprincipe van deze rituelen en feesten bestond uit het uitbeelden, en daardoor belachelijk maken, van ongewenst gedrag. Vandenbroeck acht het aannemelijk dat deze, uit de subalterne cultuur voortkomende, feesten in de steden Bosch in belangrijke mate hebben beïnvloed bij de uitbeelding van zijn thematiek.

Het bovenstaande biedt niet meer dan een uiterst grove samenvatting van het betoog van Vandenbroeck. Iedere stap daarin verantwoordt hij zeer uitvoerig, dankzij een buitengewoon grote belesenheid en kennis van primaire bronnen uit de tijd van Bosch. Bovendien staat hij zich in een aantal gevallen uitweidingen toe, onder andere over de *moresca*-dans, die dikwijls het karakter hebben van opzichzelf staande monografieën. Ze ondersteunen echter steeds de grote lijn van de redenering. Dankzij heldere samenvattingen aan het begin en eind van de hoofdstukken verliest de lezer zijn weg niet. Als een zeker bezwaar van het boek zou men het kunnen beschouwen dat de auteur bij de lezer bekendheid veronderstelt met het werk van Bosch. Een analyse van (details van) de schilderijen geeft hij slechts daar waar dat nodig is ter ondersteuning van een onderdeel van zijn betoog. Dit past evenwel in het karakter van het boek. Het is minder een studie *over* Bosch dan wel *naar aanleiding van* Bosch. Daarin ligt ook het grote belang van dit boek. Op uiterst genuanceerde en tegelijk bevlogen wijze brengt hij de ambigue verhouding in kaart tussen de dominante, in dit geval de stedelijk-burgerlijke, en de subalterne cultuur (de 'volkscultuur'), en de mechanismen van hun onderlinge verhouding en wisselwerking. Het door hem toegepaste model zal ongetwijfeld ook zijn dienst bewijzen bij het onderzoek van de periode na de vijftiende en zestiende eeuw. Door de combinatie van een brede visie en een solide basis van gedetailleerd eigen onderzoek mag dit boek gerekend worden tot de klassieke studies van de Nederlandstalige volkskunde. – J. Helsloot.

Wiegelmann, Günter (Hrsg.). *Volksmedizin heute. Materialien und Studien*. Münster 1987, F. Coppenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 57). X + 256 p., talr. graf. en tab.; DM 19,80; ISBN 3-88547-308-9.

In de studie jaren 1984-1986 werden er onder leiding van Günter Wiegelmann een aantal werkgroepen en studieprojecten gehouden die als overkoepelend thema de volks-geneeskunde hadden. Onder deze volks-geneeskunde, in het Duits met 'Volksmedizin' aangeduid, werd door Wiegelmann alles verstaan wat mensen zelf doen om zich tegen ziektes te vrijwaren en deze te bestrij-

den, vooral als het daarbij gaat om handelingen en opvattingen die niet afkomstig zijn van de reguliere geneeskunde. Het was Wiegelmann en de studenten daarbij vooral te doen om het verzamelen van zoveel mogelijk gegevens om een zo realistisch mogelijk beeld te krijgen van de huidige positie van de volksgeneeskunde in Westfalen en niet zozeer om het opsporen van oude traditionele geneeswijzen. Deze uitgave is een bundeling van de belangrijkste eerste uitkomsten van dit project.

Als belangrijkste middel om er achter te komen hoe het met de volksgeneeskunde gesteld was, diende een acht pagina's tellende vragenlijst (afgedrukt achterin het boek). Met behulp van deze lijst werd een groot aantal mensen, allen boven de 55, ondervraagd. Uiteindelijk bleken er 130 vragenlijsten bruikbaar te zijn, waarvan het grootste gedeelte door vrouwen was beantwoord. Deze lijst was voor een groot aantal auteurs van de in dit boek gepubliceerde artikelen de belangrijkste bron bij hun onderzoek. Daarnaast werd er echter ook nog gebruik gemaakt van op een bepaalde groep, in dit geval de reguliere artsen, gerichte vragenlijst, van diepte-interviews en van participerende observatie.

De bijdragen van de studenten zijn stuk voor stuk interessant, maar niet meer dan inventariserend, uitwerkingen van het vragenlijstmateriaal of letterlijke weergaven van de afgenomen interviews. Doordat er zoveel diverse onderwerpen aan de orde komen, zoals bijvoorbeeld de houding van de reguliere artsen tegenover de 'alternatieve' geneeskunde, de opvatting van de 130 ondervraagden over de oorzaken van ziekten en hun behandeling en het geloof in aardstralen als veroorzakers van ziekten, krijgt men wel een goede indruk van de vele verschillende opvattingen en stromingen die samengevat worden onder de term volksgeneeskunde en van de belangrijke rol die de volksgeneeskunde in oude, maar meestal nieuwe gedaante in Westfalen speelt.

Het enige artikel dat de positie van de volksgeneeskunde over een langere periode analyseert, de recente belangstelling voor het onderwerp poogt te verklaren en tenslotte de resultaten van het onderzoek samenvat, is van de hand van Wiegelmann zelf. De belangstelling voor volksgeneeskunde is volgens hem niet volkomen nieuw. Al aan het eind van de negentiende eeuw, een tijd van grote successen op medisch gebied, ontstaat er een 'tegenbeweging' die zich inzet voor een natuurlijke, niet regulier-medische manier van genezen. Het ging hierbij echter wel om als wetenschappelijk gepresenteerde geneeswijzen, zoals de Kneippkuren, of om duidelijk gestructureerde organisaties, zoals de reformhuizen en de in 1888 opgerichte bond voor 'Gesundheitspflege und arzneilose Heilweise'.

Het centrum van deze beweging lag niet in Noord-Duitsland, maar in het zuiden. Daar vond men de meeste reformhuizen en Kneippbaden en daar werden allerlei congressen rond het thema natuurgeneeskunde gehouden. Deze beweging is tot in de jaren zeventig in Duitsland een min of meer constante factor geweest en vormde daardoor een goede voedingsbodem voor nieuwe ontwikkelingen. Er is in die tijd (jaren zestig tot in het begin van de jaren zeventig) sprake van een, zoals Wiegelmann het noemt, 'nieuwe verlichting', de successen van de wetenschap zijn zo groot dat een bijna complete uitbanning van ziektes nog slechts een kwestie van tijd lijkt. Juist dan begint de kritiek te komen op het uitblijven van resultaten en vooral op de kille megastructuren die voor gezondheidsorganisaties pretenderen door te gaan. Vooral Ivan Illich, die van mening was dat de moderne geneeskunde meer kwaad dan goed deed, speelde een grote rol bij deze verandering in de beoordeling van de geneeskunde.

Naast de 'kritische beweging' is er echter nog één stroming te ontdekken die een grote uitwerking had op het denken van mensen over gezondheid, de 'alternatieve' beweging, een overkoepelende term voor al die groepen en organisaties, vooral van jongeren, die een bewustere levenshouding voorstaan. Deze beweging was de motor achter het stichten van biologische winkels en het opzetten van zelfhulp gezondheidsgroepen en vestigde de aandacht op niet-westerse genees- en levenswijzen zoals macrobiotiek, acupunctuur en yoga. Het grote verschil met de reguliere geneeskunde was dat bij een 'alternatieve' diagnose altijd de psychische component bij het ziektebeeld betrokken werd.

Volgens Wiegelmann heeft de kracht van deze drie stromingen er in de jaren tachtig voor gezorgd dat zich bij veel mensen een diepgaande verandering in het denken over gezondheid aan het

voltrekken is. Hij gaat zelfs zo ver te stellen dat de ontwikkeling naar een geciviliseerde, rationelere maatschappij, die al vanaf de zestiende eeuw in het westen aan de gang is, teruggebogen lijkt te worden.

Op grond van de resultaten van het tot nu toe gedane onderzoek lijkt mij een dergelijke uitspraak wat voorbarig. Zoals hierboven al gememoreerd bleek er wel een levendige belangstelling te bestaan voor alternatieven voor de therapieën en medicijnen van de reguliere geneeskunde en bleken ook veel ondervraagden de oorzaken van ziektes vaak niet alleen in het lichamelijke te zoeken, maar daarmee is nog niet gezegd dat er een zo ingrijpende verandering in het denken heeft plaats gevonden dat er sprake is van een breekpunt. Daarvoor had men de beschikking moeten hebben over vergelijkbaar materiaal uit vorige decennia en had men het beschikbare materiaal nog beter moeten analyseren. Zo is daaruit wel duidelijk dat een meerderheid van de ondervraagden een ongezonde levenswijze als medeveroorzaker ziet van ziektes aan longen, hart en bloedvaten, en zelfs dat depressie(!) en maagzweren in verband worden gebracht met psychische druk (p.214), maar zulke gegevens overtuigen niet. De stelling van Wiegelmann is echter interessant genoeg om deze door voortzetting van dit project of een herhaling ervan over een aantal jaren, verder te onderbouwen. – Hans van Koolbergen.

Wttewaall, B.W.G. *Nederlands klein zilver, 1650-1880*. Amsterdam 1987, Allert de Lange. 320 p., ca. 900 foto's; f141,55; ISBN 90-6133-120-X.

Dit boek is bedoeld als handleiding en naslagwerk voor verzamelaars en antiquairs. Het geeft een overzicht van kleine zilveren gebruiksvoorwerpen die in de achttiende en negentiende eeuw niet meer zoals in de voorafgaande periode alleen waren voorbehouden aan de adel en rijke burgerij, maar langzamerhand ook tot de meer eenvoudige burgerlijke huishoudens gingen behoren; kostbare zilveren siervoorwerpen worden slechts incidenteel behandeld.

Ongeveer 1600 verschillende voorwerpen, voor het merendeel gedateerd en gelocaliseerd, zijn in het boek afgebeeld en beschreven. Ze zijn afkomstig uit museale en particuliere verzamelingen. Het materiaal is thematisch geordend naar de functie van de voorwerpen: accessoires bij klederdrachten en naaigerei, gebruiksvoorwerpen bij het nuttigen van dranken en van de maaltijd, gebruiksvoorwerpen bij het roken en snuiven, geschenken bij geboorte en andere gelegenheden, en poppegoed. De voorwerpen worden chronologisch behandeld. Omdat er met name in de zeventiende en achttiende eeuw vaak lokale en regionale stijlkenmerken bestonden, zijn de voorwerpen uit die periode zoveel mogelijk ingedeeld naar de plaats of streek van vervaardiging, zonder dat overigens een verklaring wordt gegeven voor de verschillen. Als er geen duidelijke streekverschillen te onderscheiden waren, is gekozen voor een indeling naar vorm of decoratie. De beschrijvingen zijn vooral typologisch van aard, maar daarnaast wordt ook, onder andere in verband met benamingsproblemen, ingegaan op het gebruik van de voorwerpen. Als bron is daarbij voornamelijk gebruik gemaakt van literatuur en incidenteel ook van afbeeldingen. Er is een hoofdstuk toegevoegd over de geschiedenis van zilvermerken. Daarin worden ook bewerkings technieken, stijlen en vervalsingen behandeld. De gedetailleerde inhoudsopgave doet tevens dienst als zaakregister. Het boek wordt besloten door een register van de in het boek genoemde zilvermeden, en een lijst van musea, antiquairs en veilingen. – E. Doelman.

Wynands, Dieter P.J. *Geschichte der Wallfahrten im Bistum Aachen*. Aachen 1986, Einhard-Verlag. (Veröffentlichungen des Bisschöflichen Diözesanarchivs Aachen, 41). (13) 495 p., tatr. ill.; ISBN 3-920284-21-6.

Vanaf het begin van deze eeuw bestaat er in het bisdom Aken de wens om grootschalig onderzoek naar het bedevaartwezen in verleden en heden te starten zoals elders in (met name Zuid-) Duitsland gebeurde. Sindsdien zijn daartoe allerlei initiatieven genomen. Naast beperkte inventarisaties en incidenteel archiefonderzoek vormde met name een vragenlijst in 1982 een belangrijke schakel. De 549 naar de parochies verzonden lijsten kwamen op 17 na alle terug. Zowel in deze vragenlijst als in dit boek wordt een zeer ruime definitie van bedevaart gehanteerd. Ook proces-

sies, oktaafvieringen e.d. waaraan mensen uit een andere parochie deelnemen, worden tot bedevaart gerekend. Bovendien worden ook de strikte bisdomgrenzen (bedoeld is steeds: het huidige bisdom Aken) overschreden in die zin dat bedevaartoordn waar mensen uit het Akense bisdom heen trekken ten dele ook vermeld worden.

Het boek van Wynands biedt een repertorium van de bedevaartoordn in het Akense diocees. Na een inleiding over de geschiedenis van de christelijke bedevaarten die zich aan het slot toespitst op het bisdom Aken, volgt het repertorium. Dit is opgedeeld in acht regio's. De Akense domkerk vormt een aparte categorie. Per bedevaartoordn biedt de auteur een korte geografische schets, een beknopt historisch overzicht, enkele gegevens over de bedevaart en literatuurverwijzingen. In een apart hoofdstuk staan de oorden die men vanuit het bisdom Aken bezocht en bezoekt. De gegevens van de genoemde vragenlijst die zicht geven op het bedevaartgedrag (bedoeld is: naar welke oorden gaat men sinds wanneer en hoeveel deelnemers trekt zo'n bedevaart) staan in een apart hoofdstuk bijeen. De getallen kunnen steeds vergeleken worden met oprichting van de betreffende parochie en het aantal katholieken. Een schat aan gegevens treft men hier aan. Een korte samenvatting van de belangrijkste trends alsmede enige conclusies uit dit materiaal zouden evenwel wenselijk geweest zijn, al waren het maar enkele sprekende grafieken die al het materiaal betreffen.

Een reeks van bijlagen presenteert enkele belangrijke documenten, een overzicht van de belangrijkste archieven, een bibliografie, een overzicht van de (ongenummerde) afbeeldingen en een register. – P.G.J. Post.